

Pristup izradi
planskog
dokumenta:

Učešće
javnosti
u planiranju
Bloka 5
u Podgorici

Milica Vujošević
Jelena Rabrenović
Sonja Dragović

KANA / ko ako ne arhitekt

**Pristup izradi
planskog
dokumenta:**

**Učešće javnosti
u planiranju
Bloka 5
u Podgorici**

**Milica Vujošević
Jelena Rabrenović
Sonja Dragović**

Podgorica, 2017

**Pristup izradi planskog dokumenta:
Učešće javnosti u planiranju Bloka 5 u Podgorici**

**Urban planning approach:
Public participation in planning of the Block 5 in Podgorica**

ISBN: 978-9940-9856-0-8

DOI: 10.5281/zenodo.1068525

Autori: Dr Milica Vujošević, mast. inž. arh.
Authors: MSc. Jelena Rabrenović, inž. arh.
MSc. Sonja Dragović, urbanističke studije

Autori poglavlja: Dr Milica Vujošević, mast. inž. arh.
Contributors: MSc. Jelena Rabrenović, inž. arh.
MSc. Sonja Dragović, urbanističke studije
Ivan Jovičević, mast. inž. arh.

Izдаваč: Nevladino udruženje KANA / ko ako ne arhitekt
Publisher: Bracana Bracanovića 88, 81000 Podgorica, Crna Gora
koakonearhitekt@gmail.com
www.facebook.com/koakonearhitekt

Za izdavača: Ružica Draganić, spec. sci. arh.
For the publisher: Direktor

Grafički dizajn i ilustracija: Srđa Dragović
Graphic design and illustration:

Godina izdanja: 2017
Year of publishing:

Tiraž: 100
Number of copies:

Copyright © Milica Vujošević, Jelena Rabrenović, Sonja Dragović

Dozvoljava se umnožavanje, distribucija, javno saopštavanje djela i prerade, samo ako se navedu imena autora i samo u nekomercijalne svrhe. Izvedeno djelo se, bez pismene saglasnosti autora ovog djela, može distribuirati samo pod istim uslovima.

This work may be copied, distributed, displayed and remixed only if the authors are attributed, and only for non-commercial purposes. Derivative works may be distributed, without prior written consent from the authors, only under a license identical to the license that governs the original work.

Ova publikacija je rezultat rada na projektu „I ti se pitaš: planiranje po mjeri građana“ koji je realizovalo udruženje arhitekata KANA / ko ako ne arhitekt uz finansijsku podršku Fonda za aktivno građanstvo u okviru programa „Gradanska akcija“. Stavovi iznijeti u ovoj publikaciji ne odražavaju obavezno stavove Fonda za aktivno građanstvo.

This publication presents the result of the project: "You are asked, too: planning tailored by citizens", which has been implemented by the architectural organization KANA / ko ako ne arhitekt, with the financial support from the Fund for active citizenship, in the framework of the "Citizens' action" programme. The views presented in this publication do not necessarily represent the views of the Fund for active citizenship.

Sadržaj

PREDGOVOR.....	7
PREFACE	9
1. Blok 5 u Podgorici – istorijat i značaj.....	11
1.1. Urbanističko rješenje.....	11
1.2. Arhitektonsko rješenje.....	12
2. Budite realni – tražite nemoguće!.....	15
Razgovor sa autorom arhitektonskog rješenja Bloka 5: arh. Mileta Bojović.....	15
3. Analiza postojećeg stanja planske dokumentacije u Bloku 5 u Podgorici	25
3.1. Detaljni urbanistički plan Blok 5, 2010	25
3.2. Izmjene i dopune detaljnog urbanističkog plana Blok 5 – dio, 2012	27
3.3. Inicijativa za izradu izmjena detaljnog urbanističkog plana Blok 5 – dio	30
4. Participativni urbanizam i virtuelni aktivizam	33
4.1. Virtuelni prostor kao katalizator prostornih praksi u regionu.....	34
4.2. Posljedice nedostatka komunikacije	37
4.3. Participativni urbanizam - mač sa dvije oštice	38
5. Učešće javnosti u urbanističkom planiranju - primjer Bloka 5 u Podgorici	41
5.1. Učešće javnosti u planiranju gradova – zakonski okvir i javna rasprava.....	41
5.2. Prepreke i preporuke za učešće javnosti u procesu planiranja	43
5.3. Pojava pokreta za očuvanje javnog dobra	46
5.4. Različiti pristupi planiranju i donošenju odluka.....	47
5.5. Aktiviranje učesnika u procesu planiranja na primjeru Bloka 5...	49
5.6. Informisanje i anketiranje javnosti	50
5.7. Javne tribine.....	64
5.8. Medijska zastupljenost	66
6. Analiza postojećih i željenih linija pješačkog kretanja u Bloku 5.....	69
7. Zaključak.....	75
LITERATURA.....	79
BIOGRAFIJE AUTORA	81

Content

PREFACE	9
1. Block 5 in Podgorica – History and significance.....	11
1.1. Urban plan.....	11
1.2. Architecture	12
2. Be real – Ask for impossible!.....	15
Interview with the author of the architecture of Block 5: arch. Mileta Bojović	15
3. Analysis of current state of urban planning documents in Block 5 in Podgorica	25
3.1. Detailed urban plan Block 5, 2010.....	25
3.2. Detailed urban plan Block 5 – part, amendments, 2012	27
3.3. Initiative for amendments to the Detailed urban plan Block 5 - part.....	30
4. Participatory urban planning and virtual activism.....	33
4.1. Virtual space as the catalisator of spatial practices in the region.....	34
4.2. The consequences of the lack of communication.....	37
4.3. Participatory urbanism – a sword with two blades.....	38
5. Public participation in urban planning - example of Block 5 in Podgorica	41
5.1. Public participation in urban planning - legal framework and public debate	41
5.2. Obstacles and recommendations for public participation in the planning process.....	43
5.3. Appearance of movements for the preservation of the public good	46
5.4. Different approaches to planning and decision making.....	47
5.5. Activating participants in the planning process with the example of Block 5	49
5.6. Public information and surveys	50
5.7. Public debates	64
5.8. Media presence	66
6. Analysis of existing and desired walking paths in Block 5	69
7. Conclusion.....	77
LITERATURE	79
ABOUT AUTHORS	83

**Pristup izradi
planskog
dokumenta:**

**Urban
planning
approach:**

**Učešće javnosti
u planiranju
Bloka 5
u Podgorici**

**Public participation
in planning of
the Block 5
in Podgorica**

PREDGOVOR

Knjiga Pristup izradi planskog dokumenta: učešće javnosti u planiranju Bloka 5 u Podgorici nastala je kao rezultat projekta „I ti se pitaš: Planiranje po mjeri građana”, koji je realizovan u Podgorici, na teritoriji mjesne zajednice Blok 5, tokom 2016. i 2017. godine.

Cilj projekta je da podigne svijest građana i arhitektonsko-urbanističke struke o javnom interesu i da podstakne njihovo aktivno učešće u procesima izrade planske dokumentacije. Institucije državne i lokalne uprave koje su nosioci izrade planske dokumentacije ni na koji način ne stimulišu javnost da artikuliše sopstvene interese putem aktivnog učešća u procesima planiranja. Sadašnji zakonski okvir poznaje javnu raspravu kao jedini mehanizam učešća građana u procesima planiranja, što je neadekvatno i što za posljedicu ima apsolutnu dominaciju privatnog interesa, podržanog od strane državne ili lokalnih uprava u konačnom planskom rješenju. Aktivnosti projekta usmjerene su u pravcu informisanja građana i pružanja stručne podrške, te osmišljavanja i sprovodenja strategija za intenziviranje gradanske participacije u procesima izrade urbanističkih planova, isključivo u pozitivnoj atmosferi konstruktivnog dijaloga između svih aktera u donošenju odluka koje se tiču prostora.

Povod za realizaciju ovog projekta je mogućnost izgradnje solitera i susjednih objekata na uglu Bulevara Mihajla Lalića i Bulevara Džordža Vašingtona u Podgorici, koja je data Detaljnim urbanističkim planom Blok 5 - dio, izmjene i dopune, iz 2012. godine, kao i Detaljnim urbanističkim planom Blok 5 iz 2010. godine. Problem izgradnje pomenutih objekata je u narušavanju urbanistički i arhitektonski zaokružene i vrijedne cjeline Bloka 5 (urbanističko rješenje: arh. Vukota Tupa Vukotić, arhitektonsko rješenje: arh. Mileta Bojović). Sadašnje plansko rješenje kosi se sa stavovima relevantnih predstavnika struke, javnim interesima, kao i sa interesima zajednice koja ovaj prostor doživljava kao svoj.

Polazne pretpostavke u ovom projektu jesu (1) da su građani zainteresovani za učešće u planiranju prostora i (2) da je moguće ostvarivanje javnog interesa u planiranju prostora u Crnoj Gori.

Ova publikacija strukturirana je u šest poglavlja koja govore o Bloku 5, planovima za Blok 5 i različitim pristupima planiranju, građanskom aktivizmu i konkretnim aktivnostima na projektu u Bloku 5. Sedmo poglavlje odnosi se na zaključna razmatranja.

Prvo poglavlje govori o Bloku 5 u Podgorici i nastanku prvobitnog urbanističkog i arhitektonskog rješenja (1976-1983) koji su jedinstveno tretirali čitav blok. Prikazane su osnovne karakteristike tih rješenja i njihov kvalitet. Autor ovog poglavlja je Ivan Jovićević.

Drugo poglavlje sadrži razgovor sa arhitektom Miletom Bojovićem, autorom arhitektonskog rješenja stambenih objekata u Bloku 5. Razgovor je obavila i uredila Sonja Dragović.

Treće poglavlje analizira plansku dokumentaciju za Blok 5 koja je nastala od 2010. godine do danas. Prikazana su dva detaljna urbanistička plana i inicijativa za izmjenu, sa akcentom na planiranju obodnih zona Bloka 5 i izgradnju objekata. Ovo poglavlje obradila je Milica Vujošević.

Četvrto poglavlje prikazuje primjere participacije građana u planiranju i uređenju prostora u okruženju i inostranstvu, koji su imali veće odjeke u društvu. Autor ovog poglavlja je Jelena Rabrenović.

Peto poglavlje daje sveobuhvatan prikaz učešća javnosti u urbanističkom planiranju sa pregledom aktivnosti koje su realizovane u Bloku 5. Autor ovog poglavlja je Milica Vujošević.

Šesto poglavlje prikazuje rezultate istraživanja postojećih i željenih linija pješačkog kretanja na uglu Bloka 5, sa ciljem unapređenja kretanja i korišćenja te zelene površine na kojoj je planiran soliter. Autor ovog poglavlja je Sonja Dragović.

Sedmo poglavlje sumira sve prethodno rečeno i daje zaključke i preporuke za unapređenje procesa planiranja sa fokusom na intenziviranje diskusije i postizanja konsenzusa među zainteresovanim stranama.

Milica Vujošević

PREFACE

The book **Urban Planning Approach: Public Participation in Planning of the Block 5 in Podgorica** is created as a result of the project "You are asked, too: planning tailored by citizens", which has been implemented on the territory of Block 5 in Podgorica, during 2016 and 2017.

The aim of the project is to raise the awareness on public interest among citizens and architectural and urban planning professionals, and to encourage them to participate actively in the making of urban plans. Public authorities do not stimulate the public in any way to articulate their interests through active participation in the planning process. The current legal framework recognizes public debate as the only mechanism for citizens' participation, which is insufficient and results in the absolute dominance of private interest, supported by national or local governments in the final solution. The activities of this project are aimed at informing citizens and providing professional support, as well as developing and implementing strategies for intensifying civic participation in urban planning processes, solely in the positive atmosphere of constructive dialogue among all stakeholders in the decision making process.

The main cause for the inception of this project is the possibility of building a skyscraper and neighboring buildings on the corner of Boulevard Mihajla Lalića and the Boulevard Džordža Vašingtona in Podgorica, which is given in the Detailed urban plan Block 5 - part, amendments from 2012, as well as Detailed urban plan Block 5 from 2010. These buildings would, if constructed, violate the valuable urban and architectural landscape of Block 5 (urban plan: architect Vukota Tupa Vukotić, architectural design: architect Mileta Bojović). Current planning solution is not in line with the opinions of the relevant professionals, with the public interests, as well as with the interests of the community that perceives this area as their own.

The initial hypothesis in this project are that (1) citizens are interested in participating in spatial planning and that (2) it is possible to achieve public interest in spatial planning in Montenegro.

This book is structured into six chapters that describe Block 5, its urban plans and various planning approaches, civic activism and concrete activities within the public participation project in Block 5. Chapter seven refers to discussion and conclusions.

In the first chapter, the focus is on Block 5 in Podgorica and the genesis of the original urban and architectural solution (1976-1983) that treated the whole block in a unique way. The basic characteristics of these solutions and their quality are shown in this chapter. The author of this chapter is Ivan Jovićević.

The second chapter shows a conversation with the architect Mileta Bojović, the author of the original architectural design of residential buildings in Block 5. The interview was conducted and edited by Sonja Dragović.

The third chapter analyzes the planning documentation for Block 5, which was created from 2010 to the present day. Two detailed urban plans and one initiative for amendments are presented, with an emphasis on the planning of the surrounding zones of Block 5 and the construction of buildings. This chapter was written by Milica Vujošević.

The fourth chapter presents examples of citizens' participation in planning, which achieved large impact in society in the countries of the region and abroad. The author of this chapter is Jelena Rabrenović.

The fifth chapter provides a comprehensive overview of public participation in urban planning with an overview of activities that have been implemented in Block 5. The author of this chapter is Milica Vujošević.

Chapter Six presents the results of the study of the existing and desired pedestrian paths at the corner of Block 5, with the aim of improving the pathways and activating the use of the green area on which the skyscraper is planned. The author of this chapter is Sonja Dragović.

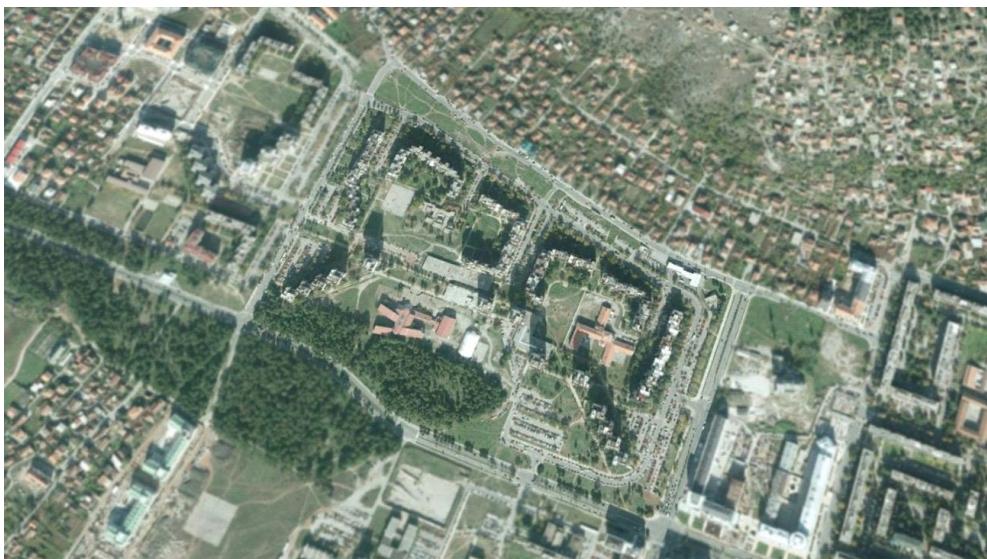
Chapter Seven summarizes all of the above and gives conclusions and recommendations for improving the planning process with a focus on intensifying discussion and reaching consensus among stakeholders.

Milica Vujošević

1. Blok 5 u Podgorici – istorijat i značaj

Ivan Jovićević

Stambeno naselje Blok 5 nalazi se na sjeverozapadu Podgorice. Graniči se sa sjeverne strane Dalmatinskom ulicom, sa istočne strane Bulevarom Džordža Vašingtona, sa južne strane Bulevarom Mihaila Lalića i sa zapadne strane Ulicom Meše Selimovića (slika 1).

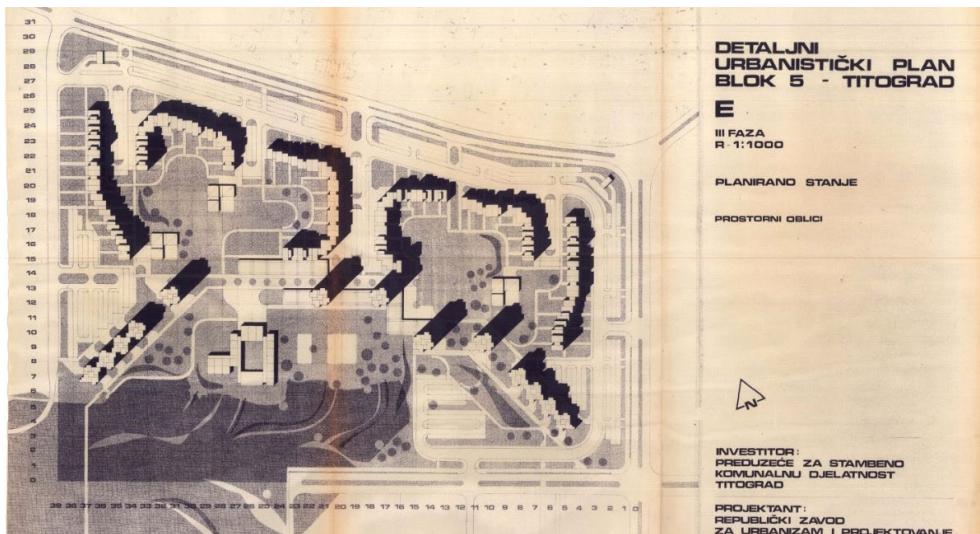
Slika 1. Orto-foto snimak Bloka 5 iz vazduha. Izvor: Google Maps

1.1 Urbanističko rešenje

Detaljni urbanistički plan (DUP) Blok 5, po kojem je ovo naselje nastalo izradio je poznati crnogorski urbanista i arhitekt Vukota Tupa Vukotić, 1976. godine. Sa sjeverne strane, Vukotić planiranim objektima prati aksu neizgrađenog Sjevernog bulevara (danas Dalmatinska ulica), dok sa istočne i zapadne strane objekte dijagonalno uvlači u prostor Bloka 5, oslobađajući na taj način južnu stranu bloka ka park šumi, koja se pruža uz Bulevar Mihajla Lalića. Ovim gestom, autor na suptilan način nudi mogućnost „dubljeg” zalaženja park šume u prostor Bloka 5. U južnom dijelu bloka, Vukotić planira 5 solitera koji svojom vertikalnošću otvaraju vizure i omogućavaju naselju da „diše” (slika 2).

Saobraćajnim rješenjem DUP-a prednost je data pješacima u odnosu na kolski saobraćaj, što je danas prioritet u savremenim urbanističkim praksama. Saobraćajnice unutar Bloka 5 planirane su kao sabirne saobraćajnice malih brzina, namijenjene internom i stacionarnom saobraćaju, povezane u otvoreni saobraćajni sistem.

Horizontalna regulacija definisana je modularnom mrežom 18x18m.

Slika 2. Detaljni urbanistički plan Blok 5 – Titograd, 1976.
Izvor: Republički zavod za urbanizam i projektovanje

1.2 Arhitektonsko rješenje

Konkurs za idejno-arhitektonsko rješenje Bloka 5 organizovan je 1977. godine. Na konkursu je pobijedio arhitekta Mileta Bojović.

„Koristeći modul 6x6m i kombinujući ga na razne načine, arhitekta je uspio da zadovolji sve programske zahtjeve konkursa. Projektovani stanovi su se kretali od garsonjere ($36m^2$) do četvorosobnih stanova ($108m^2$). Ukupan broj stambenih jedinica je bio 1800. Projektom su predviđeni poslovni prostori u prizemljima objekata“ (Bojović, 2015).

Arhitektonsko rješenje Bloka 5 realizovano je, uz određene izmjene, prema prvonagrađenom rješenju arhitekte Bojovića, od 1977. do 1983. godine (slika 3).

Detaljni urbanistički plan takođe je pretrpio određene izmjene, pa su „soliterski objekti realizovani sa 17 nadzemnih etaža umjesto 21, a podužni blokovski objekti sa jednom do dvije etaže manje i sa znatno ‘smirenijim’ vertikalnim gabaritima“ (DUP Blok 5 – dio, 2012).

„Soliter C3 je pomjeren za 18 metara prema centralnoj osovini naselja (sjever-jug). Sjeverni bulevar, koji je bio glavni planski ‘oslonac’ naselja Bloka 5, revizijom GUP-a Titograd iz 1987-1990 godine, je ukinut“ (DUP Blok 5 – dio, 2012).

Slika 3. Pogled na Blok 5 iz pravca naselja Malo Brdo, neposredno po završetku izgradnje. Izvor: privatna arhiva

Arhitekta Bojović u potpunosti je uspio da racionalizuje izgradnju naselja. U okviru modula $6 \times 6\text{m}$ pronašao je optimalna tipološka rješenja stanova, koja omogućavaju fleksibilno pregrađivanje i dobijanje stanova različite strukture. Stanovi su projektovani po principu „kružne veze“ sa grupisanim instalacionim čvorom (kuhinja+kupatilo) u sredini, koji ujedno predstavlja jedini fiksni element u stanovima. Instalacioni čvorovi su grupisani i po vertikali što je značajno uticalo na ekonomičnost izgradnje.

Preostali izgrađeni prostor u stanovima tretiran je kao slobodna površina, čija dalja funkcionalna rješenja predviđaju participaciju budućih korisnika.

Pomenuti modul $6 \times 6\text{m}$ omogućio je dobro konstruktivno rješenje, i velike likovne i oblikovne mogućnosti, koje su ostvarene putem jukstapozicije i superpozicije modula, odnosno putem njegovog smicanja, povlačenja i izbacivanja.

„Plastičnost podužnih fasada trebala je da bude potencirana tonskim valerima, tretirajući duge sekvence kao niz objekata, a ne kao blok. Naknadnim intervencijama, uprkos žestokim javnim polemikama, valeri su zamjenjeni sa dva kontrasna tona svodeći volumen na ravan negirajući koncept niza“ (Radević, 1981).

U posljednje vrijeme, nelegalnim intervencijama je izvršeno značajno dograđivanje stambenih objekata, što je u velikoj mjeri izmijenilo horizontalne i vertikalne gabarite i izvorno oblikovane fasade objekata (slika 4).

Slika 4. Fragment sadašnjeg stanja na fasadama Bloka 5. Izvor: privatna arhiva

U Bloku 5 se nalazi OŠ „Štampar Makarije“, vrtići „Sunc“ i „Suncokrili“, Dom zdravlja, Pošta, trgovine i usluge itd. U centru naselja se nalaze poslovni prostori realizovani kao prizemni objekti.

2. Budite realni – tražite nemoguće!

Razgovor sa autorom arhitektonskog rješenja Bloka 5: arh. Mileta Bojović

Sonja Dragović

Razgovor je nastao u okviru projekta Architour.me, koji je 2016. godine u Podgorici realizovala grupa Gradio.

Recite nam nešto o nastanku projekta po kom je izgrađen Blok 5.

Početkom 1977. godine je raspisan konkurs po već usvojenom detaljnном planu za arhitektonsko rješenje svih stambenih objekata u okviru plana. Gradnja je započeta 1. oktobra 1977. Pojedinačno su rađeni objekti, što je i normalno, i mislim da je gradnja trajala negdje do 1983. ili 1984. godine. Postepeno je teklo i useljavanje. Možda, zapravo, Blok 5 tek sad počinje da živi u svom punom zamahu i snazi.

Slika 5. Blok 5, po izgradnji. Izvor: privatna arhiva

To kako je stanovanje tada planirano i organizovano danas je teško shvatljivo. Bio je to period samoupravnog socijalizma, koji sad svi zaboravljuju i kritikuju, ali koji je imao svojih prednosti, pogotovo u oblasti urbanizma i ukupnog planiranja i projektovanja, prevašodno zato što se zalagao – počev od teorije, pa do prakse – za aktiviranje svih ljudi. Izlaz iz nekog totalitarnog režima (tada komunističkog, a danas kapitalističkog) tražen je kroz samoupravljanje, kao proces koji je trebalo da sve ljudi uključi u sva odlučivanja, sva događanja koja se tiču njihovih života, počev od radnih organizacija do svih državnih institucija. Jedna od tih organizacija bila je organizacija za stanovanje, Samoupravna interesna zajednica stanovanja (SIZ). Ove zajednice su prikupljale sav novac od radnih organizacija i institucija i organizovale stambenu izgradnju u ime samoupravnog društva. Kasnije su, već prema učešću radnih organizacija, dijelile stanove: čovjek je radio, i logično, pored plate je trebalo da ima i neke druge pogodnosti da bi mogao normalno da živi i da bi, na kraju krajeva, mogao da radi. Tako je SIZ bio organizator i investitor čitavog tog poduhvata, počev od planiranja do izgradnje. Mislim da je urbanistički plan završen i usvojen 1975. godine. Dvije godine kasnije je započeto sa realizacijom. Normalno, ni SIZ nije imao dovoljno sredstava da odjednom krene sa ukupnom izgradnjom, niti smo imali neophodne tehnološke i izvođačke kapacitete. Gradili smo jedan po jedan objekat. Za relativno kratak period, s obzirom na uslove u ono vrijeme, realizovali smo projekat: 13 stambenih objekata, i dodatne, niže zgrade, namijenjene svakodnevnim aktivnostima i potrebama koje stanovništvo treba da ostvaruje na nivou mjesne zajednice. Kapacitet, tj. broj stanova je oko 1.800, a neto površina je bila oko 150.000m² – bruto bi to bilo oko 180.000–190.000m², otprilike. Bilo je nekih nedostataka i propusta, to uvijek ide uz velike gradnje, ali mislim da je ovo ipak bio veliki poduhvat za ono vrijeme. Čini mi se da i danas, uz sve naše napretke i iskorake – i demokratske, i u pogledu ljudskih prava – imamo mnogo manje dobre rezultate u oblasti obezbjedivanja uslova za život i rad ljudi.

Projektu stambenog bloka prethodio je urbanistički plan, koji je značajno uticao na Vaš projekat?

Svakako. Autor plana je kolega Vukota Tupa Vukotić – sad kažem autor, mada u ono vrijeme autorstvo nad urbanističkim planovima nije postojalo; to je bila društvena aktivnost i svi smo učestvovali u tom procesu, usvajali smo plan zajedno, i niko nije garantovao autorstvo čak ni u dijelu sprovodenja. Društvo je držalo za sebe, da tako kažem, monopol nad planiranjem. Taj plan je bio odličan, i kao takav je i usvojen i ispoštovan. Kada danas analiziramo urbanistički plan Bloka 5, dvije stvari treba imati u vidu: prvo, ovaj bulevar koji se pruža sa južne strane Bloka trebalo je da se završi na nekadašnjoj ulici Marksа i Engelsа (današnjoj Moskovskoj). Dalje je trebalo da se nastavi pješački prostor, povezan sa Tološkom šumom, a bulevar je trebalo da prođe Dalmatinskom ulicom. U vrijeme izrade

urbanističkog plana, logično je bilo da se ulazi u Blok 5 sa sjeverne strane – sa budućeg bulevara, sa glavne gradske komunikacije. Vrijeme je učinilo svoje, i još za vrijeme gradnje Bloka 5 južni bulevar je bio produžen. Ta odluka je donesena izvan planerskih struktura, da tako kažem – bila je to politička odluka, i taj novi dio bulevara je ušao u planove. Tako je glavni ulaz u Blok 5 ostao tu, na maloj Dalmatinskoj ulici – ona je danas unekoliko proširena, ali je ranije bila dosta skromna, i zbog toga se malo teže pristupalo centru naselja. Ulaz sa južne strane je bio slobodan za pješake do prije 10-15 godina, kada su postavili ograde zbog kojih je sada nemoguće ući u naselje sa glavne gradske arterije. Morate tražiti neke skrivenе ulaze i prolaze. Sve ovo govorim da bih objasnio nelogičnost koju danas imamo, koja se ogleda u tome da se u Blok 5 ulazi sa neke sporedne uličice, sa sjevera, a da sa druge strane to onemogućavaju neke metalne ograde i rešetke. Za to su, kako vidimo, zaslужne odluke i prepreke i ondašnjeg i sadašnjeg vremena.

U još jednom dijelu je projekat odstupio od prvobitnog plana. Javnost je u ono doba bila protiv izgradnje visokih objekata. To je bila moda koja je stigla i u Podgoricu, i preko svih institucija, mjesnih zajednica i SIZ-ova bila je pokrenuta inicijativa da se spratnost smanji – čak se govorilo o tome da preko osam spratova u Podgorici ne bi trebalo graditi. Tako sam ja dobio zadatak da objekte pokušam „prizemljiti“, što je značilo da, u odnosu na prvobitni plan, zgrade treba spustiti za prosječno tri do četiri sprata. Time je gornja regulacija objekta „umirena“ – inače je bila dosta dinamičnija, tako se u to vrijeme crtalo. Meni je ova intervencija čak i odgovarala, moram priznati – nije bilo razloga da neku dimaniku tražimo na toj visini, koja se i ne vidi sa nivoa trotoara, sa pješačkih pozicija. Dinamiku sam onda tražio u samim objektima.

Slika 6. Blok 5, fasade. Izvor: privatna arhiva

Recite nam više o tome – kako ste došli do ideje po kojoj ste projektovali ove objekte? Zgrade Bloka 5 i danas privlače pažnju i bude znatiželju.

I tu se treba vratiti u vrijeme samoupravljanja, i podsjetiti se svega što se događalo na nivou filozofije, sociologije, umjetnosti, uključujući i arhitekturu. Fokus je bio na čovjeku, na ulozi i mjestu čovjeka kao korisnika zbog koga se sve to gradi, kao centralne fugure oko koje se vrte i planovi i grad. Mnogi zapadnjački mislioci su uzimali za uzor Jugoslaviju, koja je među prvima krenula prema samoupravljanju. Ja bih neizostavno pomenuo profesora Anri Lefevra, koji je u to vrijeme bio vrlo uticajan. On je filozof-sociolog koji se bavio urbanom sociologijom; njegova knjiga „Pravo na grad“ je bila vrlo popularna, dok je u djelu „Proizvodnja prostora“ nadahnuto pisao o zakonitostima u odnosu između čovjeka, društva i grada koje su zadržale kontinuitet kroz čitavu ljudsku istoriju. Ovim projektom sam krenuo u sopstveno istraživanje tih zakonitosti.

Kako se u zamisao o čovjeku kao centru grada uklapaju intervencije i nadgradnje koje su stanovnici Bloka 5 samoinicijativno preduzeli tokom poslednjih par decenija, narušavajući time izgled i strukturu objekata?

Pa eto, i najbolje namjere se nekada izokrenu u svoju suprotnost... Kako ono kažu: nijedno dobro djelo ne prođe nekažnjeno. Koncept Bloka 5 je u samoupravnom sistemu podrazumijevao veliki zahvat, koji je, po inerciji, mogao da se realizuje kroz monotoniju, štancovanje, prefabrikaciju, i samim tim i pojednostavljivanje svih formi, odnosno podvođenje pod jedan kalup: prvo kuća i stanova, a onda i stanovnika. Moje ambicije su bile suprotstavljene svemu tome – želio sam da individualizujem objekte i učinim i zgrade i naselje prepoznatljivim, što je srećom bilo prihvaćeno i podržano – međutim, ne od kolega - izvođača, urbanista, arhitekata, nego od političara. Imali smo, eto, jedan paradoks, da su političari u doba samoupravnog socijalizma bili progresivniji, napredniji, nego mi kao korisnici, projektanti i planeri. Želio sam da, osim spoljašnjosti, učinim i unutrašnjost objekata odgovarajućom: da omogućim korisnicima da mogu enterijere svojih stanova, koji su im pripali po ondašnjim kriterijumima i standardima, da prilagođavaju sopstvenim potrebama, navikama i željama. Svi unutrašnji pregradni zidovi, osim mokrog čvora, su pokretni – mogu da se zašrafe, odšrafe, premjeste ulijevo ili udesno, ili se sasvim sklone. Za sve te mogućnosti i potrebe projekat je nudio rješenja, imali smo spremne planove. Međutim i tada je birokratija otežala proces. Predstavnici SIZ-a, koji je zastupao sve te ljudе, sami su donosili odluke i birali rješenja. Nije bilo šanse da ja stupim u kontakt sa krajnjim korisnicima; posrednici su birali koja će rješenja da budu primijenjena, tako da smo po njihovim uputima realizovali stanove u zgradama. Ja sam se nadao – i očekivao, s

obzirom na tehničke mogućnosti, da će ljudi početi da nešto mijenjaju u svojim stambenim prostorima, i bio sam svima na raspolaganju.

Na kraju, ispostavilo se da nije bilo velikog interesovanja za izmjene unutar tog privatnog prostora. Mnogo više „pažnje“ privukle su zajedničke terase, planirane kao veliki centralni prostori za komšijska okupljanja. Sada su skoro sve prisvojene, pregrađene, zauzete. Kroz upotrebu je prvobitna zamisao sasvim izokrenuta; to nuđenje mogućnosti, fleksibilnosti i prilagođavanja sopstvenom izboru izrodilo se u svoju suprotnost. Svi su prihvatali ono što je u stanovima već napravljeno, nijesu brinuli o tome, nego su htjeli da prigrabe nešto što nije njihovo. Tako su porivi za osvajanjem i otimanjem i ovdje došli do izražaja, pogotovo nakon što je počela tranzicija: ljudi su masovno počeli da zaposjedaju zajedničke prostore, da doziduju, da na ovim visokim konzolama prave šupe, sobe, kućice za ljubimce... Bilo je raznih maštovitosti. Dizali su tu i po par spratova, na konzolu koja je izgrađena po proračunu tako da može bezbjedno da nosi sama sebe, ali ne i taj dodatni teret. Sve moje pobune preko novina i televizije nijesu proizvele nikakav rezultat, ljudi su tu istrajali bez straha u tom osvajačkom pohodu, uz prečutnu saglasnost institucija zaduženih da to spriječe.

U tom pohodu ni zelene površine nijesu dobro prošle, zar ne?

Napad na zelenilo je počeo odavno. Grad je ove sadnice, koje su sad već odrasla stabla, počeo saditi odmah, i više puta, jer su godinama uništavane, mnogo puta polomljene. Isto i sa klupama. Stalno smo nailazili na tu agresivnost, naročito u periodu poslije 1990. godine. Već sam u nekoliko navrata rekao da Crna Gora jeste bila, uglavnom, pošteđena ratnih razaranja, ali smo itekako osjećali posledice tih užasa. Rušilački naboj kod ljudi bio je ogroman i osjetili smo ga i ovdje u Bloku 5.

Agresivnost i nezadovoljstvo prvo su se ispoljili u javnom prostoru: ljudi kao da su se svetili tako što su lomili stabla i klupe, parkirali se na zelenim površinama, vozili po trotoarima i travnjacima. Onda su došli arhitekti, koji su male objekte, planirane za potrebe mjesne zajednice, počeli da proširuju na uštrb zelenih oaza u naselju. Međutim, mada zelene površine nijesu imale baš sjajnu sudbinu, i ovo što je ostalo je i dalje, mislim, bolje od onog što imamo u drugim djelovima grada. Unutrašnji prostori naselja preko Morače bili su ispunjeni zelenilom i prostorima za igru djece, dok nijesu potrošeni za niz novih objekata za tržište, izgrađenih tu jer je profitabilnost bila važnija od svega - i sa aspekta onih koji vode grad, i sa aspekta onih koji grade. Zeleni prostori koji su decenijama odgajani sada su zamijenjeni zgradama i prekriveni parkiranim automobilima, jer je izgradnja parking garaže smanjivala profit. Tako smo napravili haos kakav sad imamo.

Možemo napraviti poređenje i sa novim gradskim četvrtima. Mislim da je City Kvart, izgrađen preko puta tržnog centra Delta, trenutno najskuplji i najpopularniji kvart u Podgorici. Ko ne živi u City Kvartu nema pravo građanstva, uslovno rečeno. Ta lokacija je postala simbol statusa i prestiža. Ako uporedimo urbanizam Bloka 5 i urbanizam tog City Kvarta, i objekte ova dva naselja, moramo se zapitati koja to kategorija ljudi – definisana interesovanjima, kulturnim afinitetima, obrazovanjem – zagovara City Kvart kao izraziti kvalitet, i urbanistički i arhitektonski, kritikujući istovremeno rješenja primijenjena u Bloku 5.

Dok ste radili na ovom projektu, kako ste balansirali između želje da ostvarite svoju viziju i potrebe da zadovoljite očekivanu formu stambenog bloka?

Uvijek pokušavamo – nekad manje, nekad više uspješno – da lične ambicije udjenemo u kontekst društvenih, da tu tražimo neku sponu i usaglašavanje. Ja bar vjerujem da je to jedina šansa da se te ambicije uspješno realizuju. Danas ljudi, a naročito mlade generacije, svoje težnje povezuju sa ciljevima promotera, graditelja, trenutnih investitora na tržištu – i svi vidimo kakvi su rezultati toga. Evo prošetajte sledeći put po City Kvartu, da ne idem dalje od toga. Drugačije smo radili ovdje u Bloku 5, ideje su bile ukorijenjene u vrijednostima tadašnjeg društvenog sistema. Vjerovao sam u utopije, i mislim da je to za mladog stvaraoca jako važno: proučavao sam istoriju utopijske misli, od Platona do renesansnih utopija, od Tomasa Mora do Kampane i „Grada Sunca“. Traganje za idealnim društvom i idealnim gradom, veza između grada i građana – u tom pravcu su stremile moje ambicije, i ambicije tadašnjeg društva. Imajući u vidu otpor na koji sam nailazio tokom procesa rada na ovom projektu, počev od kolega pa redom, mislim da mogu reći da su moje ambicije bile veće od onih koje je tada imalo moje okruženje...

Vidi se da je ideologija inspirisala funkciju, ali u tom procesu forma nije žrtvovana – to je značajan uspjeh.

Možda ću biti neskroman, ali tada sam zaista pratio događanja na evropskoj sceni. Proveo sam neko vrijeme u Francuskoj i bavio sam se urbanom sociologijom kao student Anrija Lefevra. Pošao sam u Pariz kao apsolvent 1964. i bio sam тамо sve do 1969. To je bio, kao što znate, vrlo zanimljiv period. Srećnim sticajem okolnosti imao sam priliku da budem u Francuskoj u to doba kulminacije evropske misli. Svi ti neredi, studentske i radničke demonstracije, jedan ogromni pokret koji je na neki način dotakao čivat kontinent – to je zbilja bila kulturna revolucija, sa izuzetnim ambicijama i odgovarajućim parolama kao što je čuvena „Budite realni – tražite nemoguće!“. Zbog toga sad pominjem utopije: neka bude utopija nedostizna, ali vjera u ideal pomaže da napravimo potreban iskorak. Bez

utopije, bez nekog važnog cilja, bez neke velike ideje koja stoji pred nama, ne možemo ni krenuti u dobrom pravcu, niti možemo iskoracići. Makijaveli je govorio: „Treba ciljati mnogo više od cilja da bismo pogodili cilj.” Tako treba i da ambicije budu mnogo veće od mogućih iskoraka. Realnost, zaista, počinje tu: treba da tražimo nemoguće, da bismo nešto realno postigli.

Tokom '60-ih i '70-ih godina smo u Francuskoj imali eksperimente i čitave preokrete u slikarstvu, u skulpturi, muzici, arhitekturi... Bio je to pokušaj sinteze umjetnosti. O tome su nam isto profesori pričali nadugo i naširoko, dok se sinteza u praksi pokušavala ostvariti – mislim, zaista, da smo tako došli do novih umjetničkih izraza koji su i danas dominantni. Ako sam nečim bio inspirisan, bila je to sloboda oblikovanja u skulpturi, sloboda u slikarstvu. Granice su se gubile: teško je bilo tvrditi po nekim standardnim kriterijumima šta je slikarstvo, šta je skulptura, šta je arhitektura. Tako sam u ovaj projekat ušao sa ambicijom da postignem sintezu, i pokušao sam. Uskraćena mi je boja da to zaokružim i učinim cjelovitim.

Koje je izazove pred vas postavljalo okruženje?

Jedan značajan doprinos, ili makar tehnički iskorak u projektovanju je bio to što sam, kao poseban prilog projektu, uradio plan za farbanje

Slika 7. Blok 5, druga polovina 1990-ih. Izvor: privatna arhiva

fasada Bloka 5. Tada je to u svijetu već praktikovano, ali je za Crnu Goru ova ideja bila nova. Kolege koje su bile protiv mog konkursnog rješenja i protiv ovog projekta tražile su svaku šansu da nešto što je bilo tako novo, na šta oni nijesu bili navikli, osujete i onemoguće. Kada smo krenuli sa farbanjem fasada, po projektu – imali smo već naručene boje, izvođenje je već bilo u toku – protivnici su pokrenuli inicijativu da zaustave to. Boje koje sam izabrao bile su komponovane tako da podcrtaju i podrže strukturu, da naglase ono što smo radili u volumenima, u konstrukciji. Reakcija je bila već viđena: ponovila se priča sa kojom je sama ideja ovakvog Bloka 5 prvo bitno dočekana, kada se struka protivila individualizaciji objekata. Uspjeli su u tome da osujete taj projekat kolorita fasada, i na kraju je Blok 5 ofarban na način koji je poništio razigranost i bogatstvo volumena na objektima. Eto, svaki period ima svoje izazove – valjda nema idealnog vremena za arhitekte i urbaniste.

Među „neprijateljima“ Bloka 5 su bili i konstrukteri: svi, ali doslovce svi koji su se u Crnoj Gori bavili ovim stali su iza nekih ranijih dostignuća, ubijedeni da je raspon objekata koji sam ja projektom zacrtao nemoguće izvesti u trusnom području. Bilo je tu još mnogo razloga i izgovora, ali sam znao da sam, kao arhitekta, napravio iskorak u odnosu na konstruktere i nijesam odustajao od prvo bitne zamisli. (Današnji konstrukteri su daleko ispred arhitekata, konstruktivne izvođačke mogućnosti ne koriste se ni izbliza dovoljno.)

Blok 5 smo na kraju izgradili zahvaljujući konstrukterima iz Skoplja. U periodu od 1963. godine, kada je užasan zemljotres zadesio Skoplje, do kraja '70-ih kada smo mi započeli radove na Bloku 5, u Skoplju je formirana fantastična ekipa konstruktera koji su se školovali u Japanu, u Kaliforniji i drugdje; imali su Institut za zemljotresno inženjerstvo na Gradevinskom fakultetu i to je bila sigurno najbolja konstrukterska ekipa u Evropi. Pošto je moj projekat ovdje osporavan, i to preko kolega iz Republičkog zavoda za urbanizam i projektovanje, gdje sam radio i sa kojima sam inače saradivao, tražio sam arbitražu i u tome dobio podršku gradskih čelnika. Pošli smo za Skoplje i dogodio se preokret u moju korist: ne samo da je projekat dobio pohvale, nego je u Skoplju organizovana i izložba konkursnog rada gdje je Blok 5 prikazan kao primjer kako se i na trusnom području može raditi i nova, drugačija arhitektura.

Objasnite nam koja su konstrukterska rješenja primijenjena ovdje – prosto rečeno, kako je postignuta stabilnost konzola?

Moja teza je bila da sav ugrađeni materijal treba da bude iskorišćen, da nema u konstrukciji nikavih elemenata koji ne rade, koji ne doprinose ukupnoj stabilnosti – recimo da sam htio da svi članovi društva i svi djelovi kuće budu aktivni i da funkcionišu. Imali smo propise o tome koliko

armature mora biti ugrađeno u zidove. Ja kažem: hoću da ta armatura funkcioniše, jer inače zašto bih samo zbog propisa dodavao neku armaturu u betonske zidove, ako ne treba da je iskoristim i da je aktiviram? Dakle, ovdje se radi samo o aktiviranju materijala. Imamo beton, imamo armaturu u njemu, zašto – statički gledano – da posmatramo samo vertikalnu, kada možemo da razvedemo materijal sa strane? Izborio sam se za to da konzole budu do 5m, mada bi i 6m bilo moguće. Dodatne armature i dodatnog betona tu nema, koristili smo samo ono što bi bilo ugrađeno i da je kuća zadržala samo osnovnu vertikalnu. Armirani beton, taj noseći, konstruktivni element mogao je da se oblikuje po želji. Da zaokružim tu priču: nijesam ja ništa novo izmislio, samo sam koristio saznanja drugih ljudi, iz drugih oblasti.

Već smo više puta pomenuli razlike između onog i ovog vremena... Šta mislite o budućnosti arhitekture i urbanizma?

Moram priznati da su arhitekti moje generacije bili u prednosti u odnosu na one koji sada ulaze u ovo polje. Imam troje djece i svi su arhitekti, i ne mogu da ne budem zabrinut nad njihovom sudbinom. Mi smo, kao arhitekti, imali ciljeve: društvene, možda utopiskske, koji su nam pružali šansu da se na teorijskom nivou branimo, da obrazložimo svoje ambicije

Slika 8. Razgovor sa arhitektom Bojovićem. Izvor: Architour

i ideje. Ja sam pred crnogorskim partijskim i državnim vrhom uspjevao u tome, i da dođem do ljudi koji donose odluke, i da im objasnim koncept, šta želim da postignem sa Blokom 5 – i ti ljudi su tada pružali podršku, jer je to bilo na nivou društvenih i političkih ciljeva društva.

Danas nam je cilj nad ciljevima profitabilnost, profit je iznad svega, profit koji će otici negdje – neće se zadržati i materijalizovati u Crnoj Gori. Teško je naći argumentaciju koja ima stvaralačke domete, ako se sve radi samo da bi se uvećala dobit onoga ko ulaže. Kakvom to formom rezultira, kakvom arhitekturom, kakvim materijalima, kojim kvalitetom izvođenja? Sve su to poređenja između ondašnjeg i sadašnjeg društvenog sistema, između zamisli i realizacije Bloka 5 i City Kvarta. Način na koji se razvijaju tržni centar Delta City i City Kvart, koji pratimo poslednjih godina, nije nikakvo iznenadenje: sve što se tu događa već je predviđeno u knjigama čuvenih sociologa XX vijeka: i Lefevra, i Bodriara koji ga je naslijedio, i Markuzea. Oni su prepoznali, u upozorili su nas da će male radnje, kafići i trgovine za svakodnevne potrebe biti uništeni – da ćemo izgubiti ta prepoznatljiva mjesta na ulici, u komšiluku, u kojima rade ljudi koje pozajemo i sa kojima imamo vezu. Sve će to zamijeniti ogromni tržni centri, gdje će se obavljati sve uslužne djelatnosti, ali – što je naročito porazno – i kulturne aktivnosti. I evo, sada svjedočimo tome: Delta City redovno organizuje razne programe, uz podršku institucija među kojima su nekada i fakulteti. Sa druge strane, domove kulture zanemarujuemo i uništavamo. Upozorenja da će do toga doći imali smo u stručnim analizama još prije 50 godina, ali to nam nije naročito pomoglo... Sada možemo samo konstatovati: ništa novo.

3. Analiza postojećeg stanja planske dokumentacije u Bloku 5 u Podgorici

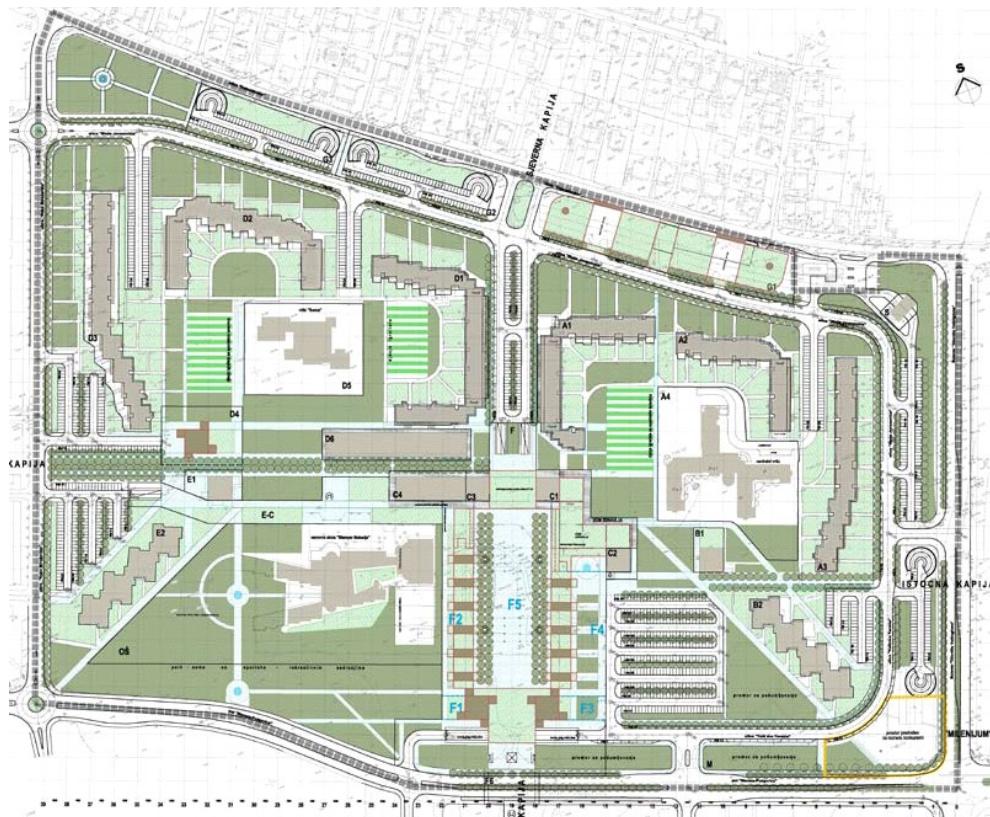
Milica Vujošević

Od nastanka prvobitnog Detaljnog urbanističkog plana Blok 5 iz 1976. godine, preko tri decenije nije bilo izmjena na nivou detaljnih planova. Stambeni objekti su gotovo u potpunosti realizovani prema planu arh. Vukotića i projektima arh. Bojovića. Varijacije u oblikovnom smislu u odnosu na plan, prisutne su jedino kod prizemnih objekata obrazovnih funkcija (škole, vrtići).

3.1 Detaljni urbanistički plan Blok 5, 2010

Novi detaljni urbanistički plan za područje Bloka 5 donesen je tek 2010. godine. Ovaj plan uvodi nove objekte i definiše nove cjeline i pješačke poteze u bloku. Jedna od glavnih karakteristika novog plana je naglašen ulaz u blok sa južne strane, od univerzitetskog kompleksa, sa dominantnim javnim potezom okruženim sa dvije nove kule (F1 i F3) i dva nova podužna objekta (F2 i F4) koji formiraju trg dimenzija 150×72m, kao centralni prostor okupljanja u bloku (slika 9). Druga značajna novina u ovom planu jeste predviđanje zone za izgradnju solitera Milenijum od 25 spratova, ukupne visine 100m u jugoistočnom dijelu bloka, na uglu Bulevara Džordža Vašingtona i Bulevara Mihajla Lalića. Ovaj soliter bi, kako piše u planu, trebalo da „ima ulogu glavnog vizuelnog repera, orijentira za dio grada ‘preko Morače’. Istovremeno, on treba da naglasi i zaokruži i vizuelno i funkcionalno užu zonu Bloka 5 i ‘PC Kruševac’. Artikulacija gabarita solitera po horizontali i vertikali treba da je na liniji osnovnog arhitektonskog koncepta Bloka 5 i treba da predstavlja njegov afirmativan nastavak i završetak“ (DUP Blok 5 – dio, 2012). Osim ovih izmjena, novi plan predviđa i doslovno zaokruživanje Bloka 5 novim građevinama, parkinzima i garažama, koji su raspoređeni po obodu bloka, na zelenoj površini koju je prvobitni planer, Vukotić, ostavio kao tampon zonu između stambenih zgrada i jakih obodnih saobraćajnica. Na ovaj način se vizuelno, prostorno i funkcionalno već zaokružena cjelina opterećuje novim strukturama koje nisu u skladu sa konceptom otvorenog plana Bloka 5, koji je arhitekta Vukotić uspostavio prilikom izrade DUP-a 1976. godine.

U periodu realizacije plana, 2012. godine izgrađen je Tržni centar Bazaar sa zelenom pijacom na sjevernom dijelu Bloka 5, uz Dalmatinsku ulicu. Gradnja ovog objekta, po modelu javno-privatnog partnerstva, izazvala je negodovanje dijela građana, što zbog zauzimanja otvorene površine i igrališta, što zbog gabarita samog objekta koji je predimenzionisan za kontekst u kom se nalazi. Prvobitni planer je predmetnom zonom sa zelenilom – prirodom – naročito odvojio dva potpuno različito izgrađena dijela grada: mega blok sa višespratnicama od usitnjenog bloka sa individualnim stambenim kućama. Kako je i na tom dijelu trebalo da prođe frekventna saobraćajnica, zona sa zelenilom je bila idealna za ublažavanje negativnog uticaja saobraćaja. Novoizgrađeni objekat tržnog centra u formi u kojoj je nastao, više pogoduje industrijskoj zoni nego ovom suptilno i sa pažnjom promišljenom dijelu grada. Dodatno, kao prepreka bez estetskih kvaliteta stoji na potezu Blok 5 - Malo Brdo, time zatvarajući vizure, osunčanost i strujanje vazduha u ovom dijelu i Bloka 5 i Momišića, i nagovještavajući stanje u prostoru koje bi se moglo dogoditi realizacijom ostalih elemenata plana.

Slika 9. DUP Blok iz 2010. godine

3.2 Izmjene i dopune detaljnog urbanističkog plana Blok 5 – dio, 2012

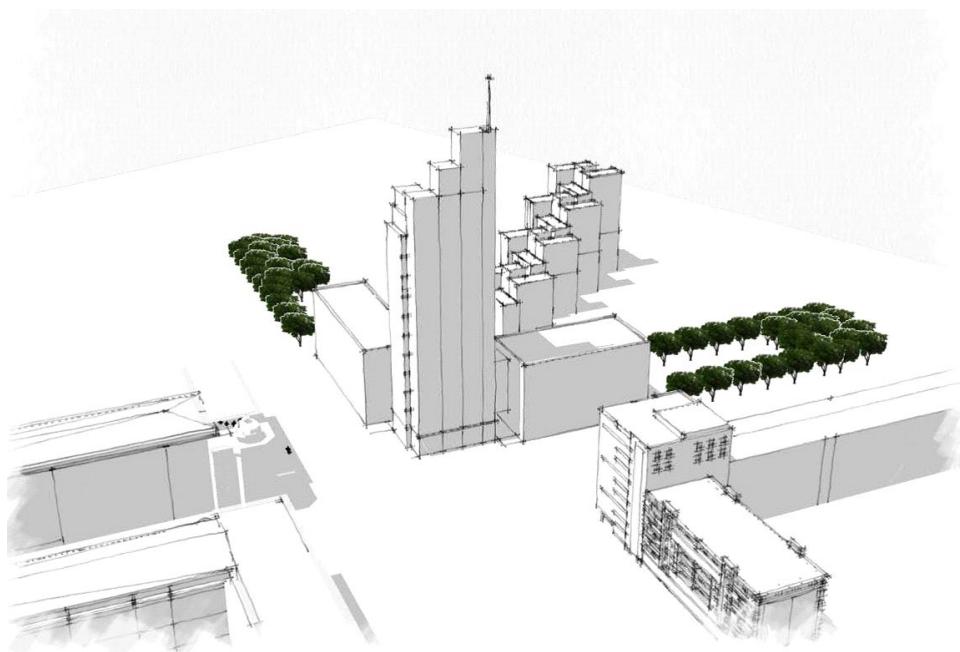
Pomenuti plan za Blok 5 iz 2010. godine još uvijek je na snazi. U međuvremenu su, 2012. godine, usvojene Izmjene i dopune detaljnog urbanističkog plana Blok 5 – dio, plan koji prostorno obuhvata jugoistočni dio Bloka 5, to jest dio na kome je predviđena izgradnja solitera Milenijum od oko 30.000 kvadratnih metara. Ovim izmjenama detaljnije se uređuju parametri za gradnju solitera od 22 sprata i dva aneksa od po sedam spratova, sa pripadajućim garažama (slika 10).

Slika 10. Izmjene i dopune DUP-a Blok 5 – dio, 2012

U ovom planu, pored dvodimenzionalnih grafičkih priloga i numeričkih urbanističkih i arhitektonskih parametara koji ne daju pravi uvid u stepen intervencije u prostoru, data je i trodimenzionalna vizuelizacija volumena planiranih objekata na toj lokaciji (slika 11). Poredeći planirane objekte sa okolnim objektima, takođe višespratnicama, najprije se stiče utisak o dominantnom odnosu kule Milenijum u odnosu na okruženje,

zatim o neprimjerenom zatvaranju Bloka 5 planiranim objektima, a onda i o lošem pozicioniranju čitave strukture u odnosu na Bulevar Mihajla Lalića, odnosno produžetak pravca Bulevara svetog Petra Cetinskog ka Marezi.

Slika 11. Volumeni planiranih objekata na uglu Bloka 5. Izvor: DUP Blok 5 – dio, 2012

Treba imati na umu da je Blok 5 inicijalno zamišljen i realizovan kao otvoreni gradski blok, sa visokim objektima – kulama, raspoređenim u južnom dijelu bloka i ka sredini bloka, na dovoljnom međusobnom rastojanju tako da se omogući povoljna osunčanost, strujanje vazduha, protivpožarna i seizmička zaštita. Glavne saobraćajnice postavljene su po obodu bloka, dok su lokalne ulice u bloku slabijeg intenziteta, u službi dostave i stacionarnog saobraćaja. U ovakvoj koncepciji bloka, njegovo zatvaranje, odnosno zaokruživanje izgradenim strukturama nije primjerenog, te predstavlja potiranje osnovnih urbanističkih načela na osnovu kojih je ovo naselje nastalo.

Infrastruktura i sadržaji (škola, vrtići, zdravstvena zaštita, parking i drugo) planirani su za određeni broj stanovnika koji naseljava ovaj blok. U posljednje vrijeme evidentan je porast broja korisnika koji, iz drugih novonastalih gradskih blokova, opterećuju pomenute sadržaje preko optimalne mjere. Imajući u vidu evidentne probleme postojećih kapaciteta sadržaja, neodrživo je opterećivati ovaj dio grada novim, predloženim strukturama i dodatnim brojem korisnika (slika 12).

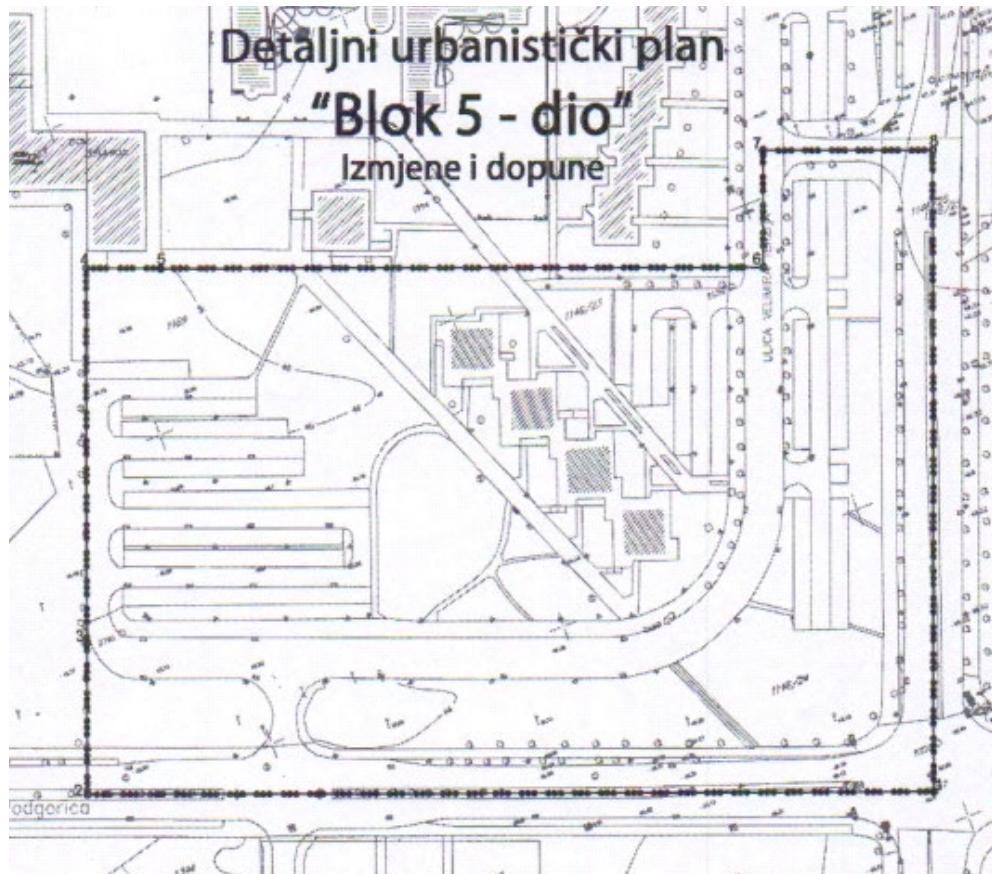

Slika 12. Predlog izgleda vizuelnog repera na uglu Bloka 5, sa dva pripadajuća krila. Izvor: DUP Blok 5 – dio, 2012

Bulevar sv. Petra Cetinjskog, koji se od raskrsnice sa Bulevarom Džordža Vasingtona nastavlja na Bulevar Mihajla Lalića, predstavlja glavnu osu višedecenijskog prostornog razvoja Podgorice, koja je vodila od centra grada preko rijeke Morače. Danas je taj pravac produžen od Starog Aerodroma do Tološa (dalje do Mareze), čineći ovaj bulevar glavnom i najdužom gradskom promenadom. Autor urbanističkog rješenja dijela grada „preko Morače“ planirao je ovaj bulevar sa širinom od oko 80 metara između objekata, sa drvoređima, širokim trotoarima i po nekoliko saobraćajnih traka u svakom smjeru, vizionarski primjereno modernom gradu. Savremeni urbanisti, u posljednjem urbanističkom rješenju planirali su soliter od oko 100 metara visine, tako da je na nekim djelovima udaljen manje od 3 metra od ivice kolovoza Bulevara Mihajla Lalića, koji je inače užeg profila od Bulevara sv. Petra Cetinjskog. Na taj način, osim što se ignoriše logika razvoja grada i prirodno produžavanje pravca Bulevara sv. Petra Cetinjskog u punom profilu, pokušava se nametnuti struktura koja ni po kojoj logici nema opravdanje na datom prostoru.

3.3 Inicijativa za izradu izmjena detaljnog urbanističkog plana Blok 5 – dio

Važeći detaljni urbanistički planovi koji omogućavaju izgradnju solitera Milenijum nesporno su izazvali negodovanje kod odredene grupe ljudi koja je bila upućena u njihovu sadržinu. Stoga je Mjesna zajednica Blok 5, 10. juna 2015. godine podnijela inicijativu za izradu izmjena i dopuna Detaljnog urbanističkog plana Blok 5 - dio, sa objašnjenjem da je „planirana spratnost objekta u zahvatu ovog plana napadna na okolini prostor i da ruši urbanističku koncepciju Bloka 5 kao najbolje organizovanog stambenog bloka u gradu svojom velikom izgrađenošću“ i sa predlogom „da se spratnost ovog objekta dovede na visinu okolnih objekata, kako bi se ispratila postojeća prostorna koncepcija i kako se ne bi uništavale već stvorene lijepе vizure u ovom novom centru grada uz ključne pravce bulevara“ (Odluka o izradi DUP Blok 5 – dio, 2015).

Slika 13. Zahvat detaljnog urbanističkog plana Blok 5 – dio, izmjene i dopune

Odluku o izradi Detaljnog urbanističkog plana Blok 5 – dio, izmjene i dopune, u Podgorici, potpisao je gradonačelnik Slavoljub Stijepović, 17. juna 2015. godine (slika 13). U Izveštaju o stanju uređenja prostora Glavnog grada za 2015. godinu (2015) piše da je u toku tenderski postupak/ugovaranje izrade DUP Blok 5 - dio, izmjene i dopune. Na portalu Javnih nabavki nema podataka niti o tenderu, niti o eventualnom obrađivaču plana. Međutim, u Izveštaju o stanju uređenja prostora Glavnog grada za 2016. godinu (2016), piše da je u toku izrada planske dokumentacije i da je za obrađivača plana izabrana firma „Arhient“, a dalje aktivnosti na izradi plana biće razmotrene kroz program uređenja prostora za 2017. godinu. U Programu uređenja prostora za 2017. godinu (2017), ovaj plan se ne pominje.

Zemljište na predmetnoj lokaciji je u svojini države Crne Gore, subjekt raspolaganja je Glavni grad, sa zabilježbom tereta u korist nasljednika fizičkih osoba (slika 14).

Slika 14. Katastarski podaci, stanje maj 2017.
Izvor: Geoportal Uprave za nekretnine Crne Gore

Izrada ovog plana, prema dostupnim saznanjima, nije odmakla dalje od navedenog. To, međutim, nije spriječilo gradske službe da se pozivaju na izradu plana koja je navodno u toku, kada je javnost, tokom 2017. godine tražila da se krene sa izradom novog plana koji bi umjesto planiranih solitera imao uređene zelene površine. O tome više u poglavljima koja slijede.

4. Participativni urbanizam i virtuelni aktivizam

Jelena Rabrenović

U cilju uspješnosti i održivosti prostornog planiranja potrebno je intenzivirati saradnju na relaciji institucije – privatni sektor – civilno društvo, kako je zaključeno Agendom za održivi razvoj do 2030. godine (2015), koju su u Njujorku donijele Ujedinjene nacije.

Mehanizmi participacije građana u planiranju prostora i donošenju planske dokumentacije u Crnoj Gori ograničeni su na pravo javne rasprave. Imajući u vidu rokove za javnu raspravu u trajanju od 15 do 30 dana, oglašavanje rasprava u medijima slabe čitanosti, slabu posjećenost javnih diskusija na ovu temu i često odbacivanje primjedbi, zaključuje se da se radi o klasičnom primjeru nedostatka kvalitetne komunikacije između organa lokalne uprave i šire javnosti, odnosno nedostatku toka informacija. S obzirom na pojavu organizovanog aktivizma kao jedinog vida komunikacije koju gradani vide u odnosima sa organima uprave, postavlja se izazov ne samo podizanja kvaliteta ovog mehanizma participacije, već i uvodenja dodatnih mehanizama participacije.

Informaciono-komunikacione tehnologije i moć virtuelnog prostora nameću se kao logično i nezaobilazno sredstvo u rješavanju dijela ovog problema. U dosadašnjoj praksi organi uprave pokazuju znakove uključenja ovog vida komunikacije u svoj rad, ali u diskutabilnom obimu. Ministarstvo održivog razvoja i turizma Crne Gore i Glavni grad Podgorica na svojim veb sajtovima zakonski su obavezani da izlože plansku dokumentaciju, zakonsku regulativu, urbanističko-tehničke uslove, izdate građevinske i upotrebnе dozvole i obaveštenja o javnim raspravama, što doprinosi transparentnosti u radu ovih tijela, međutim i dalje predstavlja jednosmjeru informaciju, odnosno ne doprinosi stvaranju dijaloga. Dakle, reprezentacija institucija u virtuelnom prostoru postoji, iako drugi važan faktor – interakcija sa korisnikom ne postoji.

U cilju unaprijeđenja trenutnog stanja, virtuelni prostor nudi okvir za istraživanje problema komunikacije:

- Intenziviranje saradnje na relacijama institucije – privatni sektor – civilno društvo;

- Povećanje transparentnosti podsticanjem aktivizma i gradjanske paticipacije u planiranju prostora i donošenju planske dokumentacije;

- Uvođenje dodatnih mehanizama za participaciju u planiranju i uredenju prostora.

4.1 Virtuelni prostor kao katalizator prostornih praksi u regionu

CitizenLab platforma je dobar primjer eksploatacije korisnika i interakcija virtuelnog prostora na globalnom nivou. *CitizenLab* je mehanizam za podsticanje građanske aktivacije koji pomaže organima uprave da se fokusiraju na gradane i kroz *user-friendly* cloud softver, koji pruža sveobuhvatne analitičke podatake. Koristeći ovaj **online** alat korisnik može da predloži, glasa i utiče na implementaciju projekata koji doprinose povećanju kvaliteta prostora, a lokalna uprava može da prati želje i potrebe korisnika kao i nivo njihovog učešća, ostvarujući na taj način transparentnost i građansku participaciju.

Slika 15. CitizenLab. Izvor: www.wikipedia.org

U regionu postoji veliki broj virtuelnih ili dijelom virtuelnih projekata koji se bave unaprijedenjem prostora. Jedan od njih je projekat *Design District Zagreb*, koji je nastao s idejom da se komunikacijski ujedine sve postojeće kreativne inicijative koncentrisane u gradskoj zoni čija je glavna arterija Martićeva ulica u Zagrebu. Iako do nedavno poznata po brojnim trgovinama povezanim sa autoindustrijom, četvrt je svoj urbani identitet posljednjih godina spontano transformisala i danas doživljava procvat koji

zahvaljuje u tom dijelu grada sve prisutnijoj kreativnoj zajednici. *Design District Zagreb* ima cilj da stimuliše izgradnju „kreativne zone Martićeva“ prvenstveno kroz umrežavanje i saradnju aktera postojeće lokalne kreativne scene i osnaživanje njihovih kapaciteta, kao i kroz oživljavanje brojnih neiskorišćenih prostora, te podsticanje stvaranja novih stalnih i povremenih sadržaja. Ovaj višeslojni multidisciplinarni projekat ukazuje na potencijal četvrti da u savezu s kreativnim i odgovornim preduzetničkim poduhvatima afirmiše proizvodnju kulture i turizma kao pogonskog goriva razvoja grada, te zagovara dizajn i sve ostale stvaralačke djelatnosti kao one koje podstiču strukturalne promjene korisne za razvoj kulturne, uslužne i manufakturne proizvodnje i pomažu napretku iz tradicionalne ekonomije prema kreativnoj, održivoj i inovativnoj ekonomiji.

Slika 16. Design District Zagreb. Izvor: <http://designdistrict.hr>

Ko gradi grad je platforma koja podstiče i širi dijalog o stanju, smjeru i učesnicima urbanog razvoja u Beogradu, Srbiji i regionu. Platforma *Ko gradi grad* pokrenuta je 2010. godine, vođena uvjerenjem da dijalog o željenom razvoju grada mora da uključi sve one koji čine taj grad. Utisak je bio, a takav je ostao do danas, da se urbanističke odluke, kako na nivou nekog lokalnog parka tako i po pitanjima važnim za sve gradane, donose u sprezi krupnog kapitala i vlasti. Grad se razvija u skladu sa privatnim

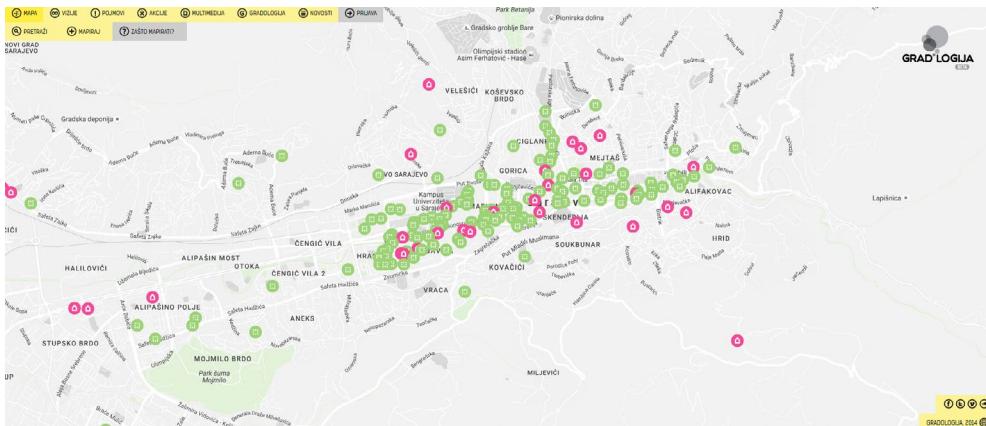
interesima malog broja pojedinaca, po netransparentnim procedurama, praćenim različitim kontroverzama i, najvažnije, rutinskim ignorisanjem potreba i želja samih građana.

Slika 17. Ko gradi grad. Izvor: <http://kogradigrad.org/>

Ko gradi grad je u toku 2012. godine radio kroz format serija radnih stolova i diskusija, koji su dovodili aktere i publiku u nove situacije promišljanja i analize, planiranja i evaluacije. Krajem 2012. godine, *Ko gradi grad* je pokrenuo inicijativu *Pametnija zgrada*, sa ciljem promišljanja načina izgradnje stanova u Beogradu koji bi bili dostupni velikom broju građana koji nemaju stan, niti ga mogu steći pri sadašnjim nametnutim tržišnim uslovima. Ovaj, drugačiji model stanogradnje, zasnovan je na principima udruživanja građana, inovativnom finansiranju i kolektivnoj izgradnji.

Gradologija je višegodišnji trans-disciplinarni istraživačko-aktivistički program koji ispituje i problematizuje transformacije javnih prostora u Sarajevu. Uz pomoć koncepta zajedničkog, program nastoji revalorizovati ideje vlasništva, javnog, opšteg i zajedničkog interesa kao i pitanje kolektivnog djelovanja u prostoru i u odnosu na prostor. Ciljevi

Slika 18. Ko gradi grad. Interaktivna digitalna mapa. Izvor: <http://www.gradologija.ba/>

programa su akumulisanje i distribuiranje znanja o ovim pitanjima, podsticanje uključivanja u procese odlučivanja kroz formalne i neformalne mehanizme i oblike organizovanja, i razvijanje demokratskih, participatornih pristupa analizi i praksi korišćenja i planiranja prostora u gradu. *Gradologija* uspostavlja informaciono-aktivističku platformu, ispituje uloge i odnose među različitim subjektima i radi na otvaranju i demokratizovanju procesa upravljanja u smijeru redefinisanja ciljeva, parametara i dinamike urbanog razvoja. Pored toga, *Gradologija* radi na uspostavljanju saradnje, dijeljenju resursa i znanja među različitim grupama, organizacijama, inicijativama i pojedincima i tako stvara pretpostavke za organizovano kolektivno djelovanje oko pitanja prostora. *Gradologiju* čine četiri komponente: pojmovnik grada, interaktivna digitalna mapa, radionice i urbane šetnje i intervencije.

4.2 Posljedice nedostatka komunikacije

„Šarena revolucija, Ne davimo Beograd, Hrvatska se voli znanjem... odjekivalo je poslednjih dana Skopljem, Beogradom i Zagrebom. Pištaljke, šerpe, zvečke i bubenjevi nadjačali su na trenutak glasove podrške vladama koji su dobijeni na izborima. Nezadovoljstvo vlašću, ali i opozicionim strankama, dali su ovim okupljanjima karakter prvenstveno – građanskih protesta“ (Radio Slobodna Evropa, 2016).

Slika 19. Video „Gradansko proljeće na Balkanu“. Izvor: Radio Slobodna Evropa, 10.06.2016.

Sve češće i naizgled nasumično pokretanje ovakvih inicijativa trebalo bi institucijama da bude indikator problema sa kojima se najčešće bori civilni sektor, ali i nivoa kompetentnosti i spremnosti građana da pristupe rješavanju istih. Kao posljedica nedostatka komunikacije na nivou institucije - civilni sektor, prethodnog proljeća region su prodrmali masovni građanski protesti nezadovoljstva načinom na koji su se institucije zabavile gorućim problemima građana. Masovni građanski otpor neutemeljenoj rekonstrukciji centra Skoplja u neobaroknom stilu prouzrokovao je „Šarenu revoluciju“ u kojoj su građani bojama „bombardovali“ nove fasade objekata. U Zagrebu je 40.000 ljudi tražilo reformu obrazovanja, a Beograđani traže da se zaustavi degradacija i pljačkanje Beograda u ime megalomanskih urbanističkih i arhitektonskih projekata.

A gdje je i šta radi „Gradansko proljeće na Balkanu“ ove, 2017. godine?

4.3 Participativni urbanizam – mač sa dvije oštice

„Participativni urbanizam” postao je često korišćen termin i neka vrsta trenda, a u protekloj deceniji objavljeno je više publikacija na svjetskom nivou koje su se fokusirale na participaciju i participativne procese u ovom polju. Dakle, postoji li i dalje interesovanje za ovu temu i da li rezultati takvih istraživanja bivaju korišćeni u praksi?

Markus Miessen teoretiše o opasnostima pretjeranog korišćenja termina „participativni urbanizam” usled njegove trivijalizacije, komercijalizacije i prisvajanja od strane organa lokalnih uprava koje ga koriste u svrhu izbjegavanja i umanjivanja sopstvene odgovornosti: „Potpomognuta stalnom nostalgičnom glazurom dostojanstva, lažne solidarnosti i političke korektnosti, participacija je postala podrazumjevajući alat političara koji se skrivaju od odgovornosti” (Miessen, 2010).

U razgovoru sa Berndom Apmajerom (Bernd Upmeyer), Džeremi Til (Jeremy Till) podsjeća da u participativnim praksama pojedinac prihvata nove forme zajedničkih dobara i javnih prostora, što u startu može biti tumačeno kao kontradikcija standardnim premissama arhitekture baziranim na individualizmu i kontroli. Društvena odgovornost arhitekte i njegova politička uključenost trebalo bi da budu u suštini stvarnog participativnog procesa. Međutim, ta najčešće nominalna participacija arhitekte uglavnom biva iskorisćena u svrhu prostog legalizovanja volje privatnog investitora i/ili institucija, pretvarajući se u kreativan birokratski alat.

Međutim, i u ovim okolnostima postoji optimističan pristup definisan idejom da ima nade za arhitekte, jer oni posjeduju znanja koja mogu biti podjeljena sa svima, a zasnovana su na prostornim vještinama koje mogu ojačati nove forme društvenih struktura – potrebna je samo svijest o društvenoj odgovornosti i komunikacija, a to se danas niti plaća niti nagraduje na konkursima.

Drugim riječima, ako smo usvojili činjenicu da sistemski mehanizmi deklarativno štite građanina i uključuju korisnika, a struka se kao kolektiv odrekla prava na učešće u kreiranju prostora, zaštita i unaprijedenje životnog prostora ostali su u rukama inicijativa koje su masovne, anonimne i krajne nepodložne kontroli. Ovakve inicijative su tokom istorije postale poznate kao pokretački motivi revolucija. A kada se to sve desi, možemo li planirati i kontrolisati revolucije?

Slika 20. Anonymous. Izvor: <https://www.emaze.com/@ACWIQROR/Anonymous-v-State>

5. Učešće javnosti u urbanističkom planiranju - primjer Bloka 5 u Podgorici

Milica Vujošević

Planiranje prostora u Crnoj Gori posljednjih godina odvija se bez logičnog pravca razvoja, stihjski i pretežno u svrhu favorizovanja privatnog kapitala, kako sitnih tako i krupnih investitora. Izgradnja nelegalnih individualnih objekata uzela je velikog maha, što je rezultiralo donošenjem velikog broja sanacionih urbanističkih planova koji uglavnom prate vlasničku strukturu parcela i ne predlažu zapaženja poboljšanja u prostoru.

S druge strane, velike neizgrađene površine na atraktivnim gradskim lokacijama planiraju se po željama privatnih investitora u svrhu maksimiziranja profita, najčešće ne vodeći računa o javnim i zelenim površinama i neophodnim zajedničkim sadržajima, jednom riječju, ne vodeći računa o javnom dobru. Ovakvim radom, uloga arhitekte-urbaniste donekle je izgubila na integritetu, a sve je potpomognuto jakom spregom privatnog kapitala i nadležnih institucija državne i lokalne uprave.

5.1 Učešće javnosti u planiranju gradova – zakonski okvir i javna rasprava

Proces izrade i donošenja (urbanističkih) planova, u skladu sa važećom regulativom, prepoznaje učešće javnosti kao jedan od mehanizama za dostizanje boljeg kvaliteta planskih rješenja. Ovo učešće ostvaruje se informisanjem javnosti o početku izrade planskog dokumenta i o početku javne rasprave, objavljivanjem obaveštenja u Službenom listu Crne Gore, na internet stranici naručioca i u jednom dnevnom štampanom mediju koji se distribuira na teritoriji Crne Gore.

U oktobru 2017. godine stupio je na snagu novi **Zakon o planiranju prostora i izgradnji objekata** koji bitno mijenja nivoe planskih dokumenata i nadležnost njihovog donošenja. Detaljnji urbanistički planovi koji su do tada bili glavni dokument za detaljno planiranje djelova gradova nestaju kao kategorija, isto kao i prostorno-urbanistički planovi lokalnih samouprava. Oni su zamijenjeni planovima generalne regulacije Crne Gore za sjeverni,

središnji i primorski region, kao i područje nacionalnih parkova i područje pod zaštitom UNESCO, a nadležnost za planiranje gradova sa skupština lokalnih samouprava je prešla na Ministarstvo održivog razvoja i turizma.

Principi učešća javnosti se, međutim, nisu promijenili. Aktivno učešće javnosti ostvaruje se putem **javne rasprave**, koja traje 15-30 dana od dana objavljivanja u navedenim glasilima (po starom zakonu javna rasprava je trajala 15-30 dana; po novom zakonu, javna rasprava traje najmanje 30 dana, a ponovna javna rasprava najmanje 15 dana). Na javnu raspravu stavlja se nacrt planskog dokumenta, koji po novom Zakonu prolazi i kroz reviziju od strane Savjeta za reviziju, koji imenuje Vlada (prethodnim zakonom nije bila predviđena revizija planskih dokumenata).

Javna rasprava sprovodi se organizovanjem okruglih stolova, tribina, prezentacija i dostavljanjem predloga, sugestija i komentara. Nakon javne rasprave naručilac sačinjava izvještaj o javnoj raspravi i dostavlja ga sada Savjetu za reviziju (a ranije obradivaču planskog dokumenta). Savjet (a ranije obradivač) daje mišljenje na izvještaj, odnosno usvaja ili odbija primjedbe pristigle tokom javne rasprave. Ukoliko se nakon sprovedene javne rasprave planski dokument bitno razlikuje od nacrta planskog dokumenta koji je razmatran na javnoj raspravi, sprovodi se ponovna javna rasprava.

Na osnovu izvještaja o javnoj raspravi sačinjava se predlog plana koji se zatim i usvaja u skupštini (sada Skupštini Crne Gore, a ranije u lokalnim parlamentima, kada je riječ o lokalnim planskim dokumentima).

5.2 Prepreke i preporuke za učešće javnosti u procesu planiranja

Prepreke za aktivnije učešće građana u procesu donošenja odluka u planiranju prostora bile su izuzetno prisutne u ranijem periodu, a za naredni period tek predstoji da se sagledaju efekti predloženog načina planiranja. Najveće prepreke su:

1) Nedovoljno informisanje javnosti

Informisanje građana nije dovoljno razvijeno – dostupni mehanizmi informisanja građana u Službenom listu, jednom štampanom mediju i na internet stranici naručioca nisu dovoljni da se šira javnost zainteresovana za planski dokument upozna sa činjenicom da se on izrađuje. Ovim se ograničava broj ljudi koji dobijaju informacije o izradi plana, a glavni učesnici koje plansko rješenje pogada – stanovnici, građani – uopšte nisu uključeni u taj proces. Tako se plan izrađuje i donosi u uskom krugu povezanih subjekata;

2) Neodređeni nazivi planova

Nazivi planova često ne kazuju jasno o kom se dijelu grada radi (npr. DUP „Stambena zajednica VI – Kruševac – dio“) – tako i građani koji prate medije u kojima se oglašava izrada planova nemaju mogućnost da znaju o kom se planu, tj. zahvatu plana radi, bez detaljnog interesovanja za svaki potencijalni plan, što je neodrživo;

Preporuke za poboljšanje učešća građana u procesu planiranja prostora, sagledane tokom javnih skupova organizovanih u sklopu ovog istraživanja predviđaju:

Bolje informisanje javnosti o namjerama izrade planova, kao i obavlještavanje o terminima javnih rasprava. Ovo informisanje neophodno je realizovati na nivoima mjesnih zajednica i skupština stanara, kao i informisanjem svakog domaćinstva ponaosob (slanjem obavještenja na kućnu adresu);

Jasno definisanje naziva planova tako da se u naslovu plana što tačnije opiše na koji se dio grada odnose;

3) Nezainteresovanost stanovnika u kolektivnim stambenim zgradama

U područjima kolektivnog stanovanja je izraženiji problem nezainteresovanosti za planove, nego u zonama individualnog stanovanja – vlasnik stambene jedinice u kolektivnoj stambenoj zgradi ima manje izraženo interesovanje za planiranje i uređenje okolnog prostora koji nije u njegovom direktnom vlasništvu, za razliku od vlasnika individualne stambene zgrade (kuće) i pripadajuće parcele, koji je više zainteresovan za parametre gradnje i uređenja svog i susjednih objekata. S druge strane, izrazito je prisutno nezadovoljstvo stanovnika stambenih zgrada kada se u dvorištu njihove zgrade sagradi dodatna zgrada i time opterećuju sadržaji i infrastruktura dimenzionisani prema prvobitnim potrebama;

4) Nedovoljno stimulisano prethodno učešće javnosti

Prethodno učešće javnosti u procesu planiranja – do sada nije postojala praksa da se građani i javnost kontaktiraju tokom izrade planova, niti je njihov stav ispitana na bilo koji način, već je na obradivaču plana bilo da odluči da li će i koliko da uključi mišljenja građana i stručne javnosti u procesu planiranja određenog područja;

Naročitu pažnju treba posvetiti informisanju stanovnika u kolektivnim stambenim zonama da se za njihovo područje radi novi plan, i pozvati ih da u tome učestvuju;

Novim zakonom predviđeno jedajenaručilac plana (ministarstvo) dužan da nakon donošenja odluke o izradi i nakon izrade koncepta planskog dokumenta organizuje upoznavanje zainteresovane javnosti sa ciljevima i svrhom izrade planskog dokumenta, mogućim planskim rješenjima i efektima planiranja. S obzirom na to da se obavještenja o ovim postupcima distribuiraju istim medijima kao i za javnu raspravu, neophodno je intenzivirati obavještavanje javnosti i građana o ovom pitanju, kao pod tačkom 1);

5) Kratko trajanje javne rasprave i nedovoljan broj sastanaka

Javna rasprava kratko traje (15-30 dana) i većina građana sa tog područja nije o tome obaviještena. Termin održavanja centralnog sastanka (obično samo jednog) uglavnom je u toku radnog vremena, kada većina zainteresovanih građana i drugih aktera nije u mogućnosti da prisustvuje;

Što duže organizovati javnu raspravu sa većim brojem aktivnih sastanaka sa zainteresovanom javnošću u više termina prije i poslije podne. Bolje informisati javnost o tome, kao pod tačkom 1);

6) Selektivno prihvatanje primjedbi tokom javne rasprave

Primjedbe sa javne rasprave se selektivno prihvataju – ovo je možda i najveći problem u urbanističkom planiranju u Crnoj Gori, a i šire. Obradivač plana ima pravo da prihvati ili odbije primjedbe na nacrt plana shodno sopstvenom stavu, moralnim i etičkim načelima, a trebalo bi i u skladu sa zakonima i pravilima struke. Međutim, brojni su primjeri savremenih urbanista koji veoma često ne daju valjano obrazloženje niti kriterijume po kojima se neki zahtjevi usvajaju, a neki ne, te na uštrb javnog dobra favorizuju planiranje stambeno-poslovnih objekata na mjestima koja izazivaju negodovanje javnosti, pa čak i ako time krše pravila struke. O kvalitetu urbanističkih planova u ovakovom ambijentu suvišno je govoriti, a građani i zainteresovana javnost su, zbog svega, obeshrabreni da učestvuju u kreiranju planova jer se njihovi često logični zahtjevi ne usvajaju.

Prihvatanje primjedbi sa javnih rasprava trebalo bi staviti u okvire poštovanja zakona i pravila struke – o tome, kao i o etičkoj odgovornosti inženjera trebalo bi da vodi računa Inženjerska komora Crne Gore, koja ima nadležnost da uređuje disciplinsku odgovornost, vodi disciplinske postupke protiv svojih članova i izriče disciplinske mjere. Na taj način bi se sankcionali slučajevi koji se neprofesionalno odnose prema struci i prostoru i povratilo bi se povjerenje građana u planere i urbaniste, a samim tim bi se povećao i kvalitet planiranog prostora.

7) Nečitljivost planova

Urbanistički planovi u dvodimenzionalnom prikazu nisu jasno čitljivi svim građanima, niti jednostavno mogu da zamisle planirani prostor u tri dimenzije, kako bi sagledali efekte planiranih rješenja na neposredno okruženje.

Obradivači planova treba da uz obavezne dvodimenzionalne priloge dostavljaju i trodimenzionalne prikaze planiranih intervenciјa u prostoru.

5.3 Pojava pokreta za očuvanje javnog dobra

Sve prethodno navedeno u ovom poglavlju, uz dodatno skrnavljenje kulturnog i prirodnog nasljeđa koje je u posljednje vrijeme u Crnoj Gori izuzeno izraženo, dovelo je do nezadovoljstva dijela javnosti u dužem vremenskom periodu, što je kulminiralo pokretima za očuvanje javnog dobra i skretanje pažnje na propuste u planiranju prostora.

U skladu sa moralnom odgovornošću i željom za očuvanjem integriteta arhitekte, i u skladu sa tendencijama i pokretima za očuvanje prostora u inostranstvu, nastalo je udruženje arhitekata KANA / ko ako ne arhitekt.

Grupa arhitekata KANA / ko ako ne arhitekt pojavila se u trenutku koji je dosegao vrhunac degradacije prostora i djela - prirodnog ambijenta i vrijednog kulturnog nasljeđa iz perioda modernog pokreta u arhitekturi – prilikom početka izgradnje višespratnice tik uz Hotel Podgorica u Podgorici, arh. Svetlane Kane Radević, jedne od najznačajnijih arhitekata ovih prostora. U tom trenutku KANA je pokrenula cijelokupnu javnost, kako stručnu, tako i laičku, sa ciljem stavljanja pod zaštitu Hotela Podgorica i zaustavljanja gradnje sporne višespratnice. Ovaj potez imao je velikog odjeka u društvu koje trpi višegodišnje uništavanje prostora, kulturnog nasljeđa i simbola glavnog grada. Međutim, uprkos velikoj podršci javnosti i neprimjerenim radnjama aktera koji su do ovakvog stanja u prostoru uopšte doveli, pokret za očuvanje Hotela Podgorica okarakterisan je zakašnjelim, jer se sa gradnjom višespratnice već bilo počelo.

Poučeni prethodnim iskustvom, a podstaknuti pritiscima javnosti za rješavanje mnogobrojnih aktuelnih problema u gradu, grupa arhitekata KANA okrenula se blagovremenom podsticanju javnosti za učešće u planiranju prostora na području Bloka 5 u Podgorici. Uvidom u plansku dokumentaciju, što je opisano u trećem poglavlju, primjećen je početak urušavanja vrijednosti ovog gradskog bloka, umetanjem dodatnih objekata

i sadržaja. Naime, u planovima je ostavljena mogućnost izgradnje dodatnih objekata, iako čitav Blok 5 predstavlja jedinstvenu cjelinu koju bi kao takvu trebalo zaštiti kao kulturno dobro.

Što se zaštite graditeljskog nasljeđa tiče, stanje je više nego poražavajuće. Nijedno od arhitektonskih ostvarenja iz perioda posljeratne Moderne (1945-1990) nije zaštićeno kao kulturno dobro, iako su inicijative za njihovu zaštitu već odavno podnijete. Zbog toga brojna istaknuta djela na atraktivnim gradskim lokacijama dozvoljeno i ciljano stradaju, omogućavajući izgradnju arhitektonski bezvrijednih objekata.

5.4 Različiti pristupi planiranju i donošenju odluka

Socijalistički period (1945-1989) predstavlja prekretnicu u političkom sistemu Jugoslavije, u kome se prvi put pojavljuju urbanista i planer, koji rade u multidisciplinarnom okruženju centralizovane planske ekonomije. Proces donošenja odluka uključivao je ne samo stručnjake, već i predstavnike lokalne politike i civilnog sektora. Ovakav *bottom-up* pristup u donošenju odluka, uveden kroz demokratski instrument učešća javnosti, bio je rezultat pristupa socijalističkog planiranja podržanog od sistema samouprave (Perić, 2016). Zlatno doba prostornog i urbanističkog planiranja u SFRJ bilo je 1980-ih godina, kada je izrađen veliki broj detaljnih urbanističkih planova. Tadašnja država imala je jedan od najdecentralizovanih sistema planiranja i politike. Planiranje je obuhvatalo sve aspekte (društveni, ekonomski i prostorno-urbanistički) u svim dokumentima i na svim nivoima, osim na federalnom. Stagnacija u planiranju karakteriše 1990-te godine, tokom kojih lokalne uprave gube planska ovlašćenja koja su imala tokom komunizma, dok je zakonom iz 1995. centralizovana kontrola planiranja i urbanog razvoja. Izbegavala se javna participacija. Broj planova drastično je opao, što je prouzrokovalo krizu u planskoj praksi. Nelegalna gradnja i nepostojanje zakona za njenu kontrolu okarakterisali su ovaj period. Korak naprijed desio se tek tokom 2000-ih godina, koje su karakterisale razne reforme i težnja ka evropskim normama. U zakone se uvode termini poput javne participacije i transparentnosti (Perić, Miljuš, 2017).

Tradicionalni, racionalni model planiranja obilježio je period planiranja u Crnoj Gori do 1990, nakon čega Crna Gora prelazi u tranziciju i traga za adekvatnim modelom planiranja. Tradicionalni model podrazumijeva da država i lokalne samouprave znaju potrebe svih korisnika prostora, da planer posjeduje sva znanja potrebna za izradu plana, a da je javni interes već unaprijed definisan i da se teži njegovom ostvarenju (Faludi, 1973; McLoughlin, 1969; Ennis, 1997; Taylor, 1999 u Perić, Miljuš,

2017). U ovom modelu građani veoma često ne uspijevaju da artikulišu i ostvare svoje interesе, jer je odlučivanje u planiranju centralizovano.

Nasuprot situaciji u Crnoj Gori, u zemljama razvijene demokratije već odavno se planiranju pristupa po kolaborativno-komunikativnom i deliberativnom modelu. Savremeni pristupi planiranju najviše pažnje posvećuju pitanju postizanja konsenzusa (Healey, 1997), redefinisanju odnosa i uloge učesnika u procesu odlučivanja, te postizanju ravnopravnosti i transparentnosti institucija i ostalih aktera (Healey, 1991, 1997; Innes, 1996; Cohen, 2006).

U savremenoj planerskoj praksi zemalja razvijene demokratije dominantan je **kolaborativno-komunikativni pristup** planiranju koji se zasniva na saradnji i komunikaciji predstavnika različitih interesa u demokratskom procesu odlučivanja (Healey, 1997; Healey, 1998; Innes 1996). Ovaj model teži unapređenju dijaloga među različitim učesnicima i zasniva se na razvoju demokratičnosti društva u kojem se učešće interesnih strana, njihovo usklajivanje i međusobna saradnja smatraju prioritetom. Uz pomoć medijatora teži se postizanju konsenzusa među učesnicima u doноšenju odluka. Pomak u savremenom modelu planiranja u odnosu na tradicionalne modele odnosi se, prije svega, na način doноšenja konkretnih odluka, odnosno na organizaciju skupa učesnika/grupa sa svojim različitim interesima, za razliku od dotadašnjeg jednostranog odlučivanja koje je po pravilu u javnom interesu (Lazarević-Bajec, 2009; Perić, 2013).

Deliberativni pristup planiranju predstavlja korak dalje u razvoju teorija planiranja koje su zasnovane na komunikaciji, participaciji i kolaboraciji učesnika. Ovaj pristup, koji se najčešće odvija u formi javnih diskusija, ima za cilj da unaprijedi komunikaciju među različitim učesnicima informišući ih o problemu prije usvajanja zahtjeva učesnika i postizanja dogovora. Uz pomoć neutralnog moderatora svi učesnici se smatraju jednakima, razumnima i slobodnima da izraze svoje mišljenje (Perić, Miljuš, 2017). Za razliku od pregovaranja sa ciljem postizanja konsenzusa, što je svojstveno kolaborativno-komunikativnom pristupu planiranja, deliberativni pristup potencira dvostepeni dogovor, to jest dolaženje do dogovora koji je prihvatljiv za sve, zbog čega je deliberacija dvostepeni proces. Prvi stepen podrazumijeva dogovaranje u kojem se kroz diskusiju, a ne dijalog, dolazi do saglasnosti o kriterijumima i načinu na osnovu kojih će se birati najadekvatnija odluka, a potom slijedi dogovor o najviše preferiranoj opciji koja će biti usvojena na bilo koji dogovoren način (List, 2007).

Deliberativni pristup je integralni dio procesa planiranja i doноšenja odluka u razvijenim zemljama. Međutim, u crnogorskom zakonodavstvu ne postoji okvir koji omogućava takav način rada, a naročito doноšenjem

novog Zakona o planiranju prostora i gradnji objekata tradicionalni model učvrstio je svoj primat u planerskoj politici. U skladu sa razvijenim planerskim teorijama, KANA teži da uspostavi neformalnu alternativu postojećem rigidnom modelu izrade planova i da podstakne sve aktere u izradi planova da pokušaju da djeluju transparentnije i sa više koordinisanosti. Drugim riječima, ideja KANA je da promoviše kolaborativno-komunikativne tendencije planiranja i pomak ka deliberaciji, i u tom kontekstu da se postavi kao neutralni moderator koji nastoji da poveže i pomogne svim akterima u procesu izrade planske dokumentacije da dodu do zajedničkog rješenja koje će biti prihvatljivo za sve učesnike.

5.5 Aktiviranje učesnika u procesu planiranja na primjeru Bloka 5

Iz prethodno navedenih razloga, grupa KANA otpočela je sa projektom aktiviranja svih učesnika u planiranju urbanog prostora (institucija uprave, planera, građana, investitora, NVO sektora i dr.) sa ciljem da se promijeni dosadašnji način izrade planova koji ne podrazumijeva opšti konsenzus kao preduslov za usvajanje planskih rješenja. Prema aktuelnoj praksi izrade i usvajanja planskog dokumenta, građani, investitori i ostala zainteresovana javnost imaju veoma ograničenu mogućnost da iznesu svoje zahtjeve i da diskutuju o kvalitetu planskog rješenja - samo na javnoj raspravi koja je kasno u procesu izrade plana, to jest kada je plan već izrađen. Stoga, za pilot-projekat izabran je prostor Bloka 5, odnosno Detaljni urbanistički plan Blok 5 – dio, izmjene i dopune, koji je u procesu izrade. Na taj način teži se pravovremenoj reakciji javnosti od samog početka izrade planskog dokumenta i sagledavanju zahtjeva svih aktera koji bi se u ranoj fazi izrade plana usaglasili i inkorporirali u konačno plansko rješenje.

Projekat je nastao sa ciljevima da se javnost u potpunosti informiše o svim detaljima izrade plana, da se ispitaju potrebe svih korisnika prostora, a prije svega stanovnika Bloka 5; da se poveća senzibilnost lokalne uprave u odnosu prema građanima i javnom interesu; da se građani podstaknu na aktivnije učešće u odlukama koje utiču na kvalitet njihovog životnog prostora; da se podstaknu mediji i NVO sektor da aktivno prate izradu planova i da pravovremeno informišu javnost o najvažnijim fazama u tom procesu; da se podstaknu strukovna udruženja i nadležna državna stručna tijela da javno, odgovorno i konstruktivno učestvuju u ocjeni kvaliteta planskih rješenja.

U periodu od godinu dana, koliko je trajao ovaj projekat, preduzete su aktivnosti o kojima će biti riječi u nastavku, ali je i stupio na snagu novi

Zakon o planiranju prostora i izgradnji objekata, koji planiranje sa lokalnog vraća na centralni nivo. Nasuprot praksi u zapadnim demokratskim društvima, gdje se teži lokalnom rješavanju problema u zajednici, Crna Gora je vratila svoj planerski mehanizam pod okrilje jednog centra iz koga će se dirigovati svi budući potezi u prostoru. Ovo se može pokazati dobrim, pod uslovom da se planiranju pristupi sa održivim strateškim ciljevima i uz zadovoljenje javnog interesa, razvoja i napretka društva, a može se pokazati i kao pogrešan potez državne administracije, ukoliko se učešće javnosti, koje je Zakonom predviđeno, ne bude dosljedno sprovedilo.

5.6 Informisanje i anketiranje javnosti

U sklopu aktivnosti na projektu „I ti se pitaš: planiranje po mjeri građana“, jedan od prvih poteza nakon detaljne analize planske dokumentacije i ostalih relevantnih izvora, bio je obavještavanje građana o namjerama planera i ispitivanje javnog mnjenja.

Informisanje javnosti o sadržaju planske dokumentacije i načinima za učešće u planiranju vršeno je preko štampanih i televizijskih medija, putem Fejsbuk stranice KANA, kao i direktnim razgovorom sa građanima u okviru info-pulta koji je bio postavljen na lokaciji u Bloku 5.

Info-pultu, koji je bio zamišljen kao prijatna dnevna soba na otvorenom, prišao je veliki broj ljudi koji su se tople julske večeri našli na lokaciji: stanovnici Bloka 5, stanari okolnih zgrada, djeca koja su se igrala ispred zgrade, ljudi koji su šetali kućne ljubimce, ljudi u prolazu (slika 21). Većina posjetilaca bila je već upoznata iz medija o aktivnostima grupe KANA i planovima za Blok 5. Svi su izrazili stav da su zadovoljni blokom u kojem žive i da nipošto ne žele nove gradevine, a kamoli nove solitere u neposrednoj blizini. Posebno su inventivna bila djeca koja su predlagala razne sadržaje za igru na lokaciji na kojoj je planiran soliter. Bili su veoma srećni što imaju veliku zelenu parkovsku površinu ispred zgrade na kojoj mogu da se igraju bez bojazni od saobraćaja.

Paralelno sa informisanjem javnosti, teklo je i anketiranje na društvenoj mreži Fejsbuk i na licu mjesta na prethodno pomenutom info-pultu. Anketiranje je imalo za cilj prikupljanje informacija i utvrđivanja stava javnosti o pitanjima koja se odnose na izgrađani i neizgrađeni prostor Bloka 5. Anketa je imala 22 pitanja i veoma se brzo i jednostavno popunjavalta, bez potrebe ostavljanja ličnih podataka.

Vijest o ispitivanju stava građana imala je veliki odjek u javnosti, a tema ankete izuzetno je bila privlačna, posebno zbog opšteg nezadovoljstva

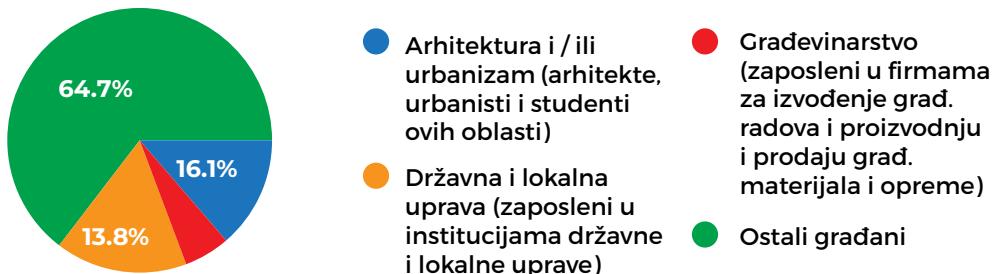
Slika 21. Info-pult u Bloku 5, jul 2017. Izvor: autori

građevinskim intervencijama u gradu i zbog zanemarivanja građana kada se odlučuje o pitanjima uređenja prostora koji ih okružuje. Za prvih nekoliko dana od kada je postavljena na društvenoj mreži, anketu je popunilo preko 600 ljudi (kasnije još oko stotinu), što je bilo veliko pozitivno iznenadjenje koje je dokazalo da građani žele da učestvuju i da se direktno pitaju o sudbini svog prostora i o njegovom uređenju. Ovo anketiranje pokazalo se kao izuzetno korisno, poželjno i potrebno u procesima donošenja odluka o prostoru, prije svega na lokalnom nivou. Stanovnici jedne mjesne zajednice

najbolje znaju šta ih od lokalnih problema najviše opterećuje, te kako urediti svoj život i okolinu na najbolji mogući način, odnosno izabrati najbolji između nekoliko ponuđenih scenarija. Ovakav način rada trebalo bi da postane obavezna praksa i zakonom definisan korak koji bi svi naručioci planova trebalo da sproveđu i da na osnovu dobijenih rezultata definišu programski zadatak za određeni plan, odnosno lokaciju.

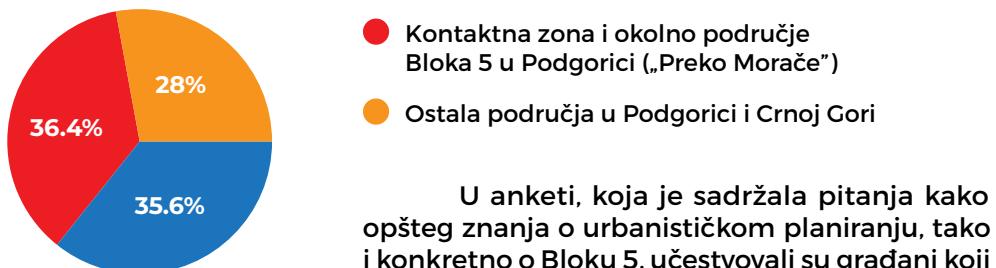
Rezultati ankete dali su izvrsne rezultate i pokazali su stav javnosti koji do sada nije bio ovako sveobuhvatno i javno iskazan. U nastavku je dat pregled rezultata.

Oblast rada

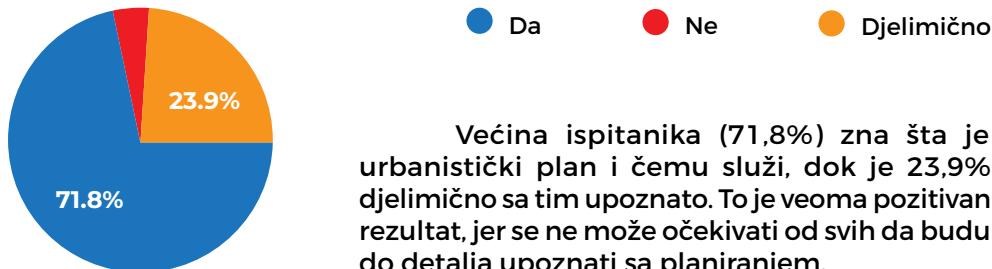
U anketi je učestvovao najveći broj građana (64,7%) koji ne pripada javnom (16,1%), projektantskom (13,8%) i građevinskom i sektoru (5,4%). Ova četiri tipa učesnika imaju i različite interese u prostoru: građani da uživaju u korišćenju prostora, javna uprava planira prostor, arhitekti i urbanisti u sadašnjem planskom modelu ispunjavaju zahteve naručioca planova (javne uprave i privatnih investitora – građevinske industrije). Građevinska industrija po pravilu podržava što intenzivniju gradnju, građani žele da sačuvaju svoje okruženje, dok javna uprava i projektanti nemaju snagu da se izbore za javni interes, već su uglavnom podložni uticajima privatnih investitora. Međutim, u ovom anonimnom anketiranju svi su mogli sa iskažu svoje stavove.

Mjesto stovanja

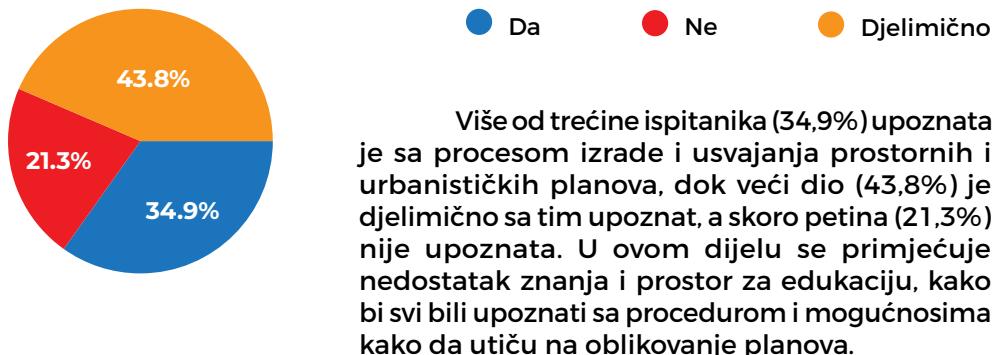
stanuju i u Bloku 5 (35,6%), okolnim zonama (36,4%) i na drugom mjestu bilo gdje u Crnoj Gori (28%). Tako reprezentovan uzorak nije ograničen na uski krug građana, već okuplja sve gradane podjednako.

Da li znate šta je detaljni urbanistički plan i čemu služi?

Većina ispitanika (71,8%) zna šta je urbanistički plan i čemu služi, dok je 23,9% djelimično sa tim upoznato. To je veoma pozitivan rezultat, jer se ne može očekivati od svih da budu do detalja upoznati sa planiranjem.

Da li ste upoznati sa procesom izrade i usvajanja prostornih/urbanističkih planova?

Više od trećine ispitanika (34,9%) upoznata je sa procesom izrade i usvajanja prostornih i urbanističkih planova, dok veći dio (43,8%) je djelimično sa tim upoznat, a skoro petina (21,3%) nije upoznata. U ovom dijelu se primjećuje nedostatak znanja i prostor za edukaciju, kako bi svi bili upoznati sa procedurom i mogućnosima kako da utiču na oblikovanje planova.

Da li ste do sad učestvovali u donošenju nekog planskog dokumenta (pratili javnu raspravu, pisali/iznijeli primjedbe na dokument)?

Većina ispitanika (83,9%) nije do sad učestvovala u donošenju planskog dokumenta (pratila javnu raspravu, pisala ili iznijela primjedbe na planski dokument), dok 16,1% jeste. Razlog ovome je i u neznanju da je neki plan uopšte u izradi, u neadekvatnim terminima javne rasprave,

nepoznavanju procedure izrade plana i mogućnosti za participaciju. U ovom dijelu je neophodno raditi na boljem informisanju i podsticanju građana na učešće u procesu izrade plana.

Da li biste željeli da aktivnije učestvujete/budete anketirani prilikom izrade prostornih/urbanističkih planova za Vaše područje?

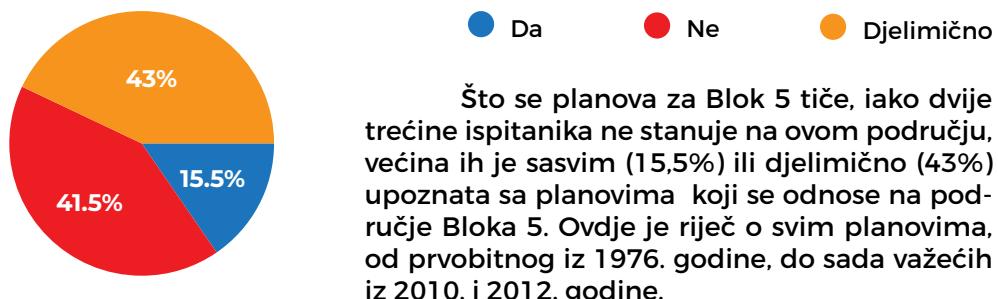
Većina građana (87,9%) želi da aktivnije učestvuje u izradi planskih dokumenata. Ovo se nadovezuje na prethodni odgovor i potvrđuje pretpostavku da građani žele da učestvuju ali nisu obaviješteni, ne znaju kako ili ih niko ne pita.

Da li je proces prostornog/urbanističkog planiranja u Crnoj Gori dovoljno transparentan?

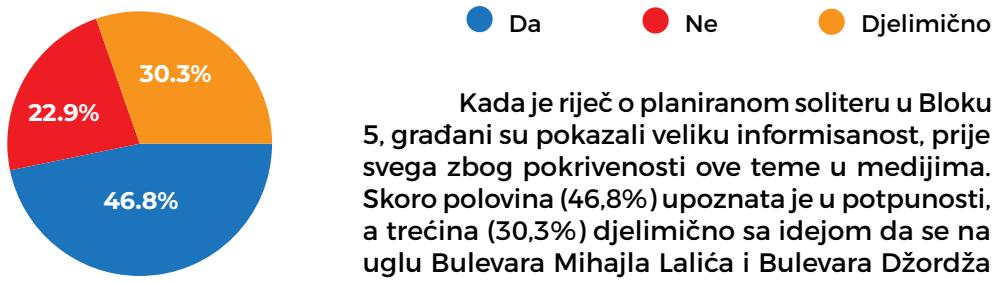
Takođe u skladu sa prethodnim, 93,9% građana potvrdilo je da proces prostornog i urbanističkog planiranja u Crnoj Gori nije dovoljno transparentan, što je direktni poziv naručiocima planova da rade na povećanju njegove transparentnosti u svim domenima informisanja građana o stanju u prostoru.

Da li ste upoznati sa detaljnim urbanističkim planovima za područje Bloka 5?

Što se planova za Blok 5 tiče, iako dvije trećine ispitanika ne stanuje na ovom području, većina ih je sasvim (15,5%) ili djelimično (43%) upoznata sa planovima koji se odnose na područje Bloka 5. Ovdje je riječ o svim planovima, od prvobitnog iz 1976. godine, do sada važećih iz 2010. i 2012. godine.

Da li ste upoznati sa planom izgradnje solitera i objekata na uglu Bulevara Mihajla Lalića i Bulevara Džordža Vašingtona?

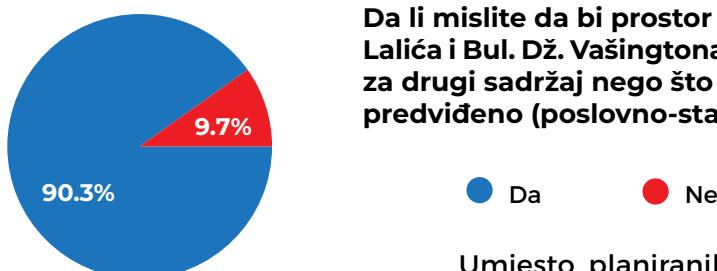
Kada je riječ o planiranom soliteru u Bloku 5, građani su pokazali veliku informisanost, prije svega zbog pokrivenosti ove teme u medijima. Skoro polovina (46,8%) upoznata je u potpunosti, a trećina (30,3%) djelimično sa idejom da se na uglu Bulevara Mihajla Lalića i Bulevara Džordža Vašingtona gradi soliter i okolni objekti. Ovo je direktni rezultat dobre informisanosti građana, koju bi lokalna uprava trebalo da ostvari i za druge planove koji su u izradi.

Da li ste za to da se izgrade soliter i okolni objekti na uglu Bulevara Mihajla Lalića i Bulevara Džordža Vašingtona?

Većina građana (90,3%) je protiv izgradnje solitera i okolnih objekata na uglu Bulevara Mihajla Lalića i Bulevara Džordža Vašingtona. Iako je anketirani uzorak zastupio stanovnike iz različitih područja i suprotstavljenih oblasti djelovanja, većina ipak sagledava efekte koju bi ovakva intervencija izazvala. Ovaj rezultat, kao i komentari koji slijede u nastavku su direktni odgovor upravi i investitorima da planirana intervencija na ovom području nije dobrodošla.

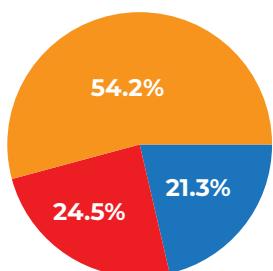
Da li mislite da bi prostor na uglu Bul. M. Lalića i Bul. Dž. Vašingtona bolje bilo iskoristiti za drugi sadržaj nego što je to planom predviđeno (poslovno-stambeni objekat)?

Umjesto planiranih objekata na uglu Bulevara Mihajla Lalića i Bulevara Džordža

Vašingtona, 90,3% ispitanika bi radije vidjela drugi sadržaj. O tome koje sadržaje građani žele na tom području, slijedi dalje u tekstu.

Da li ste zadovoljni uređenjem javnih površina u Bloku 5 (pješački koridori, trgovи, dječja igrališta)?

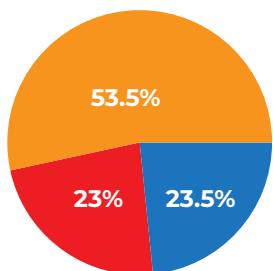
● Da

● Ne

● Djelimično

Građani su većinom (54,2%) djelimično zadovoljni uređenjem javnih površina u Bloku 5 (pješačkih koridora, trgovи, dječjih igrališta), dok 24,5% nije zadovoljna. Slažu se da bi javni prostori trebalo da budu bolje uređeni i održavani, kako od strane javnih službi, tako i od samih korisnika.

Da li ste zadovoljni uređenjem zelenih površina u Bloku 5 (travnjaci,drvoredi, parkovi)?

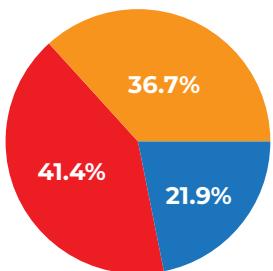
● Da

● Ne

● Djelimično

Slično kao za javne površine, većina građana (53,5%) je djelimično zadovoljna, a 23% je nezadovoljno uređenjem zelenih površina u Bloku 5 (travnjaka,drvoreda, parkova). Prema komentarima građana, uređenje zelenih površina je jedan od najvažnijih elemenata dobrog okruženja stambenih zgrada i većina bi željela da vidi više intervencija u tom smjeru.

Da li ste zadovoljni parking prostorom u Bloku 5?

● Da; parking prostor je zadovoljavajućeg kapaciteta, i ne smeta mi što se naplaćuje

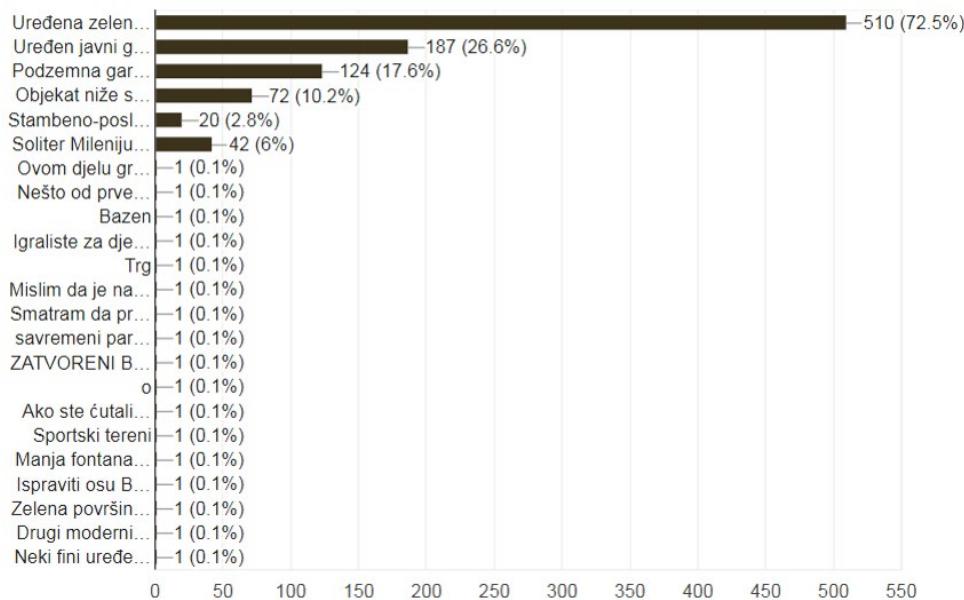
● Da; parking prostor je zadovoljavajućeg kapaciteta, ali mi smeta što se naplaćuje

● Ne; parking prostor je ograničenog kapaciteta, i smeta mi što se naplaćuje

Većina građana smatra da je parking prostor u Bloku 5 zadovoljavačeg kapaciteta, ali isto tako većini smeta što se taj prostor naplaćuje. U komentarima građani predlažu ukidanje naplate za stanovnike Bloka 5, kao i eventualnu izgradnju podzemnih garaža za posjetioce.

Koji sadržaj bi, po Vašem mišljenju, bio primjeren navedenom prostoru (na uglu Bul. M. Lalića i Bul. Dž. Vašingtona):

- Uređena zelena površina, park
- Uređen javni gradski prostor, kombinacija popločanja i zelenila
- Podzemna garaža sa uređenom javnom površinom u nivou terena
- Objekat niže spratnosti (do PR + 1 sprat) sa sadržajima iz oblasti kulture i/ili ugostiteljstva
- Stambeno-poslovni objekti spratnosti 7 spratova
- Soliter Milenijum spratnosti oko 22 sprata i okolni objekti od 7 spratova (prema važećem DUP-u)
- Drugo

Većina anketiranih građana na uglu dva bulevara radije bi vidjela uređenu zelenu površinu - park (72,5%) ili uređenu javnu površinu – trg (26,6%), nego li planirane višespratnice (6%). Nakon ovoga slijedi podzemna garaža (17,6%), koja bi u nivou terena imala uređenu javnu ili zelenu površinu. Sljedeće što nedostaje ovom dijelu grada jesu sadržaji kulture, pa građanima ne bi smetao manji objekat koji bi bio u ovoj funkciji (10,2%).

Slika 22. Plakat za najavu javne tribine KANA. Autorka: Ema Alihodžić Jašarović

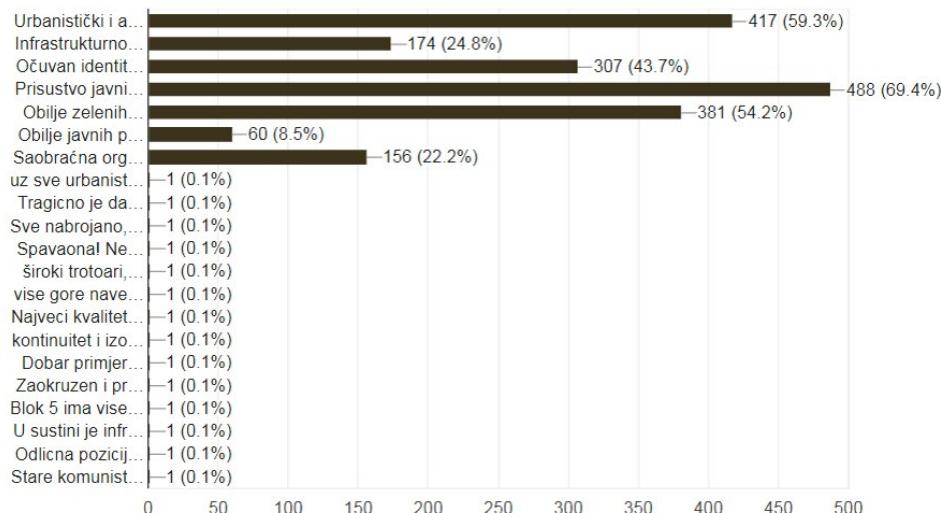
Predlozi građana o tome koji sadržaj bi bio primijereniji uglu Bulevara Mihajla Lalića i Bulevara Džordža Vašingtona od planiranih višespratnica:

- „Uređena zelena površina, park, manja fontana i park, što više zelenila, što više prostora“;
- „Zelenilo, drveće, bez ikakvih objekata, spratova, betoniranja. Jedino što bih oprostio je neka biblioteka, neki multifunkcionalni mali objekat kulture. To, ili drvo. Nema treće“;
- „Nešto od prve 2 dvije ponude uz dodatak poligona za skejtere recimo i/ili funkcionalan paviljon koji se može koristiti za razne manifestacije“;
- „Savremeni park u kombinaciji sa javnim sadržajem niže spratnosti, uređen na način da se glavne vizure (sa raskrsnice bulevara) na Blok 5 očuvaju“;
- „Ovom dijelu grada, a i cijelom dijelu Preko Morače je neophodan prostor za realizaciju dešavanja iz oblasti kulture. Objektom može rukovoditi lokalna samouprava, ili druga organizacija koja u opisu svojih djelatnosti ima afirmaciju kulture“;
- „Igralište za djecu. Dječiji centar u kome će se naći sadržaji i na otvorenom i zatvorenom prostoru“;
- „Neki fini uređeni park. U parku da se nalazi fontana i spomen ploča nekom borcu ili drugom. Da park bude zelen i uređen bez

- ikakvih betona i ostalog“;*
- „*Zelena površina sa skejt parkom i popratnim sadržajem za kvalitetno ispunjavanje vremena za sve uzraste“;*
 - „*Ispraviti osu Bul. M. Lalića u odnosu na Bul. sv. Petra Cetinjskog“;*
 - „*Trg, sportski objekti, bazen“.*

Šta vidite kao najveći kvalitet Bloka 5?

- Urbanistički i arhitektonski zaokružena i prepoznatljiva cjelina*
- Infrastrukturno zaokružena cjelina (adekvatno dimenzionisan parking prostor, vodovodna, kanalizaciona i elektro mreža,...)*
- Očuvan identitet naselja*
- Prisustvo javnih sadržaja (vrtić, škola, dom zdravlja,...)*
- Obilje zelenih površina*
- Obilje javnih površina sa velikim kulturno-edukativnim potencijalom*
- Saobraćna organizacija naselja i povezanost sa okolnim gradskim saobraćajnicama*
- Drugo*

Kao najveći kvalitet Blok 5 građani vide prisustvo javnih sadržaja (vrtić, škola, dom zdravlja) 69,4%, zatim to što je urbanistički i arhitektonski zaokružena i prepoznatljiva cjelina (59,3%), obilje zelenih površina (54,2%), očuvan identitet naselja (43,7%), to što je infrastrukturno zaokružena cjelina (adekvatno dimenzionisan parking prostor, vodovodna, kanalizaciona i elektro mreža) 24,8%, saobraćnu organizaciju naselja i povezanost sa okolnim gradskim saobraćajnicama (22,2%) i obilje javnih površina sa velikim kulturno-edukativnim potencijalom (8,5%).

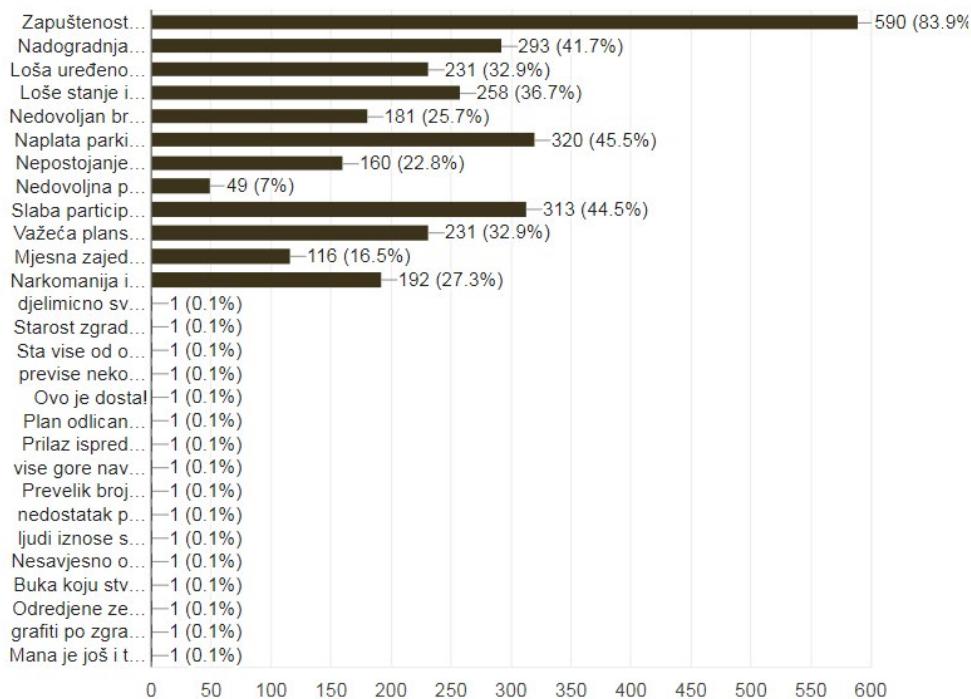
Neki od komentara građana na temu kvaliteta Bloka 5 su sljedeći:

- „Široki trotoari, pravilno dimenzionisan prostor za igru djece, postojanje klupa kojih nema u drugim djelovima grada“;
- „Kontinuitet i izolovanost pješačkih komunikacija (saobraćaj riješen po obodu naselja) u kombinaciji sa dosta zelenih površina“;
- „Dobar primjer urbanističkog rješenja jednog naselja, zapravo jedini primjer u Podgorici. Veliki prostor među zgradama, široki bulevari i trotoari“;
- „Uz sve urbanističke i arhitektonске kvalitete, izdvojila bih izuzetan osjećaj bezbjednosti, u kontekstu boravka male djece ispred zgrade. Za razliku od npr. City kvarta gdje se ne bih usudila da djete pustim da se igra u dvorištu zgrade“;
- „Zaokružena i prepoznatljiva cjelina koja sa malo volje i želje može zaista da se napravi u fantastično naselje“;
- „U suštini je infrastrukturno zaokružena cjelina da nijesu oteti parkinzi zbog izgradnje Bazara“;
- „Odlična pozicija sa velikim potencijalom da se dodatno sredi u dijelu zelenih površina, drvoreda i sl.“;
- „Stare komunističke zgrade po kojima je Podgorica prepoznatljiva. Veliike, ali neuređene zelene površine. Naselje koje je dobilo nagradu u Jugoslaviji za najljepše urađeno u istoј“;
- „Tragično je da rijetki podgorički kvart koji karakterišu navedeni kvaliteti bude uništen opet zbog interesa nekon investitora i svih onih koji su sa tim investitorom u koruptivnom odnosu. S obzirom na to da se na vrijeme informacija o ovoj užasnoj građevinskoj inicijativi predstavlja građanima, sa zadovoljstvom ću učestvovati u građanskim akcijama koje imaju za cilj sprečavanje skrnavljenja urbanističke i arhitektonske cjeline Blok 5“.

Šta vidite kao mane i probleme u Bloku 5?

- Zapanjujućost objekata (fasade, ulazi, krovovi,...)
- Nadogradnja krovnih terasa
- Loša uređenost zelenih površina
- Loše stanje i uređenost javnih površina
- Nedovoljan broj i/ili kvalitet igrališta za djecu i omladinu
- Naplata parkinga
- Nepostojanje biciklističkih staza unutar bloka
- Nedovoljna povezanost javnim gradskim prevozom
- Slaba participacija građana u pitanjima od zajedničkog interesa
- Važeća planska dokumentacija koja narušava prvočitni koncept otvorenog bloka
- Mjesna zajednica (neadekvatno rukovodstvo i/ili njihove aktivnosti)

- Narkomanija i kriminalitet
- Drugo

Najvećim manama Bloka 5 građani vide zapuštenost objekata (fasade, ulazi, krovovi), naplatu parkinga (45,5%), slabu participaciju građana u pitanjima od zajedničkog interesa (44,5%), nadogradnju krovnih terasa (41,7%), loše stanje i uređenost javnih površina (36,7%), lošu uređenost zelenih površina i važeću plansku dokumentaciju koja narušava prvobitni koncept otvorenog bloka (po 32,9%), narkomaniju i kriminalitet (27,3%), nedovoljan broj i/ili kvalitet igrališta za djecu i omladinu (25,7%), nepostojanje biciklističkih staza unutar bloka (22,8%), neadekvatno rukovodstvo mjesne zajednice i/ili njihove aktivnosti (16,5%) i nedovoljnu povezanost javnim gradskim prevozom (7%).

Sudeći po komentarima, izdvajaju se i sljedeći problemi koje građani prepoznaju:

- Prilaz ispred škole Štampar Makarije;
- Grafiti po zgradama;
- Nedostatak policije;
- Previše nekontrolisanih kućnih ljubimaca;
- Uređenje zelenih površina;

- Održavanje fasade, usklađivanje boja i kontinuitet u izvođenju termoizolacije;
- „Mana je još i to što kompletno naselje, jedno od ljepših u Jugoslaviji, propada.“

Šta nedostaje Bloku 5? (184 odgovora)

184 responses

Ne samo njemu, nego i citavoj drzavi – aktivacija lokalne zajednice u rjesavanju problema. Problemi se najkvalitetnije rjesavaju kad se krene od mikro nivoa i ide navise. Treba uputiti ljudi i objasniti im da je javni prostor zapravo njihov prostor, da se njihovo vlasnistvo ne završava kucnim pragom, vec da se briga o prostoru treba prenijeti i na nivo ulaza i na nivo zelene povrsine i na nivo bloka i na nivo naselja. Previše se fokusiramo na licno, a jako malo (ili ne uopste) brinemo o zajednickom i zato se desava ono sto se desava – oni koji su na moci (g)rade sta zele, jer se sve odvija iza kulisa. Da se ljudi aktiviraju na nivou mjesnih zajednica i da shvate koliku zapravo moc imaju, mislim da bi stvari bile mnogo drugacije.

javni i kulturni sadržaji

sve ima, samo treba da se održava i prilagođava ovom vremenu (u smislu modela klupa npr, ne da se ukidaju klupe jer ovo rijeme zahtijeva samo solitetre a nikako klupe)

Tabla na kojoj piše: Blok 5 je ogledalo jednog prošlog, vjerovatno nepovratnog, vremena kada je arhitektura bila naklonjena čovjeku stanaru, a ne investitoru. Budite svjesni koliko bogatstvo je ova prazna zelena površina lijevo i da je neko nju namjerno ostavio tu za vas."

"Jaka ruka" koja ce zaustaviti nadogradnju novih "korisnih povrsina" na sami zgradama; zabraniti nadogradnju i mijenjaje fasade postojecim objektima. Vise posvetiti paznju zelenim povrsinama, adekvatno ih odrzavati i rjesiti problem mobilijara (nove klupe i korpe za otpad nabaviti); i promjeniti svijest ljudi koji tu zive :D

Obnova fasada.

Učesnici ankete izuzetnu pažnju posvetili su predlozima šta nedostaje Bloku 5 da bi bio bolje mjesto za život. Čak njih 184 uputilo je konstruktivne i razumne predloge:

- Na prvom mjestu su ubjedljivo uređene javne i zelene površine, parkovi, voćnjaci, drvoredi, uredene staze i šetališta, biciklističke staze, navodnjavanje parkova, park za pse; trg, mjesto sastanka i okupljanja; urbani mobilijar: klupe, ulična rasvjeta, česme, kante za smeće;
- Sadržaji kulture želja su velikog broja ljudi, kao i stalne i povremene manifestacije toga tipa; galerije, biblioteke, multifunkcionalni prostor za predstave, manje koncerete, književne večeri, šah klub, kulturni centri, bioskop, pozorište;
- Igrališta za djecu, park sa rekvizitima za sport i rekreatiju, sportska igrališta i tereni;

- **Vrtić, škola, srednja škola, gimnazija;**
- **Obnova fasada i održavanje zgrada i liftova;**
- **Besplatan parking za stanare, parking kod škole, podzemne parking garaže;**
- **Prisustvo policajaca, stalne patrole, posebno u večernjim časovima.**

Sve nabrojano trebalo bi da je već u opisu posla organa uprave koji rukovode uređenjem i razvojem grada u okviru svojih nadležnosti. Ipak, sudeći prema rezultatima na terenu, to nije slučaj, već građani moraju da zahtjevaju nešto što se u savremenom društvu podrazumjeva standardom.

Osim navedenih fizičkih intervencija u prostoru, građani ističu veoma važnim **aktiviranje lokalne zajednice** u rješavanju problema, povezivanje i organizovanje stanara, ne samo u ulazima nego i na nivou zgrada i cijelog naselja. U tom smislu, zahtjevaju i odgovornije rukovodstvo mjesne zajednice:

- „*Problemi se najkvalitetnije rješavaju kad se krene od mikro nivoa i ide naviše. Treba uputiti ljudi i objasniti im da je javni prostor zapravo njihov prostor, da se njihovo vlasništvo ne završava kućnim pragom, već da se briga o prostoru treba prenijeti i na nivo ulaza i na nivo zelene površine i na nivo bloka i na nivo naselja. Previše se fokusiramo na lično, a jako malo (ili ne uopšte) brinemo o zajedničkom i zato se dešava ono sto se dešava - oni koji su na moći (g)rade šta žele, jer se sve odvija iza kulisa. Da se ljudi aktiviraju na nivou mjesnih zajednica i da shvate koliku zapravo moć imaju, mislim da bi stvari bile mnogo drugačije“;*
- „*Blok u nedostaje veće interesovanje i angažovanje građana koji tu stanuju kada je riječ o pitanjima koja se tiču svih nas. Prije svega je bitno da se očuvaju i oplemene zelene površine, da se povede računa o fasadama zgrada u Bloku koje obavezno treba makar okrečiti. I ono što je najvažnije - nikako ne dozvoliti gradnju tog monstruoznog zdanja visine 100 metara jer mu tu nije mjesto i to bi značilo još jednu pobjedu privatnog interesa nad potrebama i interesima građana. To bi bio sigurno najveći poraz svih nas i dokaz da kao građani još uvijek nemamo razvijenu svijest o potrebi očuvanja životne sredine, naročito kvarta u kojem živimo. To bi bila potvrda nemoći i nedostatka petlje kod građana da se bore za zajedničko dobro. Zato očekujem da se izborimo protiv takvih planova“.*

Svi navedeni komentari čine veoma pozitivnu sliku o profilu stanovnika koji su zatečeni trenutnim stanjem u prostoru i društvu, i daju nadu da će se stvari kretati nabolje i da se kolektivnom energijom može uticati da se

pokrene donekle usporeno ostvarivanje javnog interesa. Umjesto zaključka – još jedan komentar građana šta nedostaje Bloku 5 da bi bio bolje mjesto za život:

„Tabla na kojoj piše: Blok 5 je ogledalo jednog prošlog, vjerovatno nepovratnog vremena kada je arhitektura bila naklonjena čovjeku stanaru, a ne investitoru. Budite svjesni koliko bogatstvo je ova prazna zelena površina lijevo i da je neko nju namjerno ostavio tu za vas.“

5.7 Javne tribine

Rezultati ankete poslužili su kao podloga za kreiranje javnih tribina koje su uslijedile. Obradivane su teme za koje su građani iskazali interesovanje ili nedovoljno znanje prilikom anketiranja. Najznačajnije teme bile su upoznavanje građana sa istorijatom i značajem Bloka 5, procesom izrade i donošenja urbanističkih planova i načinima za njihovu participaciju u tom procesu, te sa ostalim pravima i mogućnostima za koje su izrazili interesovanje (obnova fasada, aktiviranje građana i slično).

Na ovim tribinama, koje su zamišljene kao mjesta za diskusiju svih učesnika u planiranju, prisustvovali su stanovnici Bloka 5 i drugih kolektivnih stambenih blokova u Podgorici, predstavnici pojedinih nevladinih organizacija i političkih partija, arhitekti i drugi inženjeri, to jest predstavnici svih učesnika u planiranju osim javne uprave i investitora (slike 23 i 24). Već to je pokazatelj distanciranja ove dvije kategorije, koje većim dijelom utiču na planiranje prostora, od svih ostalih kategorija direktnih korisnika, koji prostor ne posmatraju primarno kroz prizmu profita. Institucija Mjesne zajednice, koja bi trebalo da bude prva tačka kontakta stanovnika sa organima uprave i preko koje bi oni ostvarivali svoje interes, tokom trajanja ovog projekta bila je zamrznuta, tako da se na tom polju nije mogla ostvariti saradnja.

Održane tribine su, međutim protekle u duhu konstruktivnog dijalog-a među prisutnim učesnicima. Pored edukativnog dijela, prezentovani su i rezultati ankete i drugih aktivnosti i aktivno se diskutovalo o raznim pitanjima uređenja prostora i uloge građana. Neke od tema odnosile su se na lošu poziciju arhitekte u društvu, devalvaciju struke, kao i na neophodnost većeg djelovanja građana na lokalnom nivou, posredstvom mjesnih zajednica. Naime, mnogi s pravom krive arhitekte i urbaniste zbog ovakvog stanja u prostoru, što je zbog rada nekolicine pojedinaca umanjilo povjerenje prema arhitektonskoj struci. Međutim, rad lokalne uprave i inertnost građana, jednak su doprinijeli situaciji kojoj danas svjedočimo.

Slika 23. Javna tribina, jul 2017. Izvor: autori

Slika 24. Javna tribina, oktobar 2017. Izvor: autori

Učesnici tribina su svojim stavovima i znanjima dali veliki doprinos formiraju zaključaka i preporuka za dalje djelovanje. Mnogi su izrazili spremnost da dobrovoljno pomognu u akcijama uređenja zelenih i drugih javnih površina u Bloku 5, što samo svjedoči o brizi stanovnika prema svom neposrednom okruženju. Izražen je stav da bi ovakvi događaji trebalo da se organizuju češće, ali da je od sastajanja uskog kruga zainteresovanih građana mnogo uticajnije prisustvo određenih tema u medijima, informisanje građana i stvaranje opšteg kolektivnog duha u zajednici koja bi se borila za ostvarenje svojih zahtjeva (*bottom-up* pristup), kada se već sa vrha (*top-down* pristup) ne obavlja planiranje po mjeri građana, već po mjeri investitora.

5.8 Medijska zastupljenost

Teme (urbanističkog) planiranja, kojima se KANA od svog nastanka bavi, izazivaju veliko interesovanje javnosti: građana, intelektualaca, političkih partija, a samim tim i medija. Pojava ovog udruženja, koje se na stručan i odgovoran način bavi gorućim temama, bio je dovoljan razlog za povećano prisustvo u medijima. Kako u slučaju zaštite Hotela Podgorica, tako i u slučaju zaštite Bloka 5, javnost je prepoznaла iskrenu namjeru, stručnost aktivista i želju za očuvanjem kulturnog nasljeda i identiteta grada.

U slučaju Bloka 5, skretanje pažnje javnosti na planiranu izgradnju odvijalo se prije početka bilo kakvih građevinskih radova i u trenutku kada je već bila pokrenuta inicijativa za izmjenu detaljnog urbanističkog plana, to znači na vrijeme da se eventualno reaguje. S tim u vezi započeto je anketiranje građana sa ciljem ispitivanja njihovog stava o ovoj temi. Za veliki uspjeh ankete (preko 600 ispitanika u prvih nekoliko dana) dijelom su zaslužni opet mediji, koji su vijest o anketi i njene rezultate prenijeli u štampanoj i televizijskoj formi (slika 25).

Slika 25. Poziv na učešće u anketiranju.
Izvor: www.vijesti.me

Rezultati ankete su, takođe, imali veliki odjek u javnosti. Planirani objekti, ali i drugi problemi koji su identifikovani u anketi poslužili su kao podloga za kreiranje strategija i politika za renoviranje fasada, uređivanje javnih i zelenih prostora i aktiviranje kulturnih i obrazovnih sadržaja u stambenim blokovima. Jedna politička partija prepoznaла je važnost problema

i, u okviru svojih ingerencija, zatražila od Skupštine Glavnog grada da se soliter Milenijum izbriše iz plana, ali to nije odobreno (slika 26). „Ideja da se ovdje predviđi zelena površina jednostavno nije moguća zbog plana višeg reda. Sama inicijativa da se DUP iz 2012. godine stavi van snage je formalno i suštinski bespredmetna, jer je Odlukom iz 2015. godine već pokrenut postupak izmjena tog plana i on je u toku“ istakao je Sekretar Sekretarijata za planiranje i uređenje prostora Oliver Marković na sjednici Skupštine Glavnog grada na kojoj je odbijeno da se raspravlja o ovoj temi (Vučinić, 2017).

ZAHTEV URA UZ PODRŠU OPONICIJE U PARLAMENTU GLAVNOG GRADA

Rakčević: Iz planske dokumentacije izbrisati soliter od 100 metara u Bloku pet

“Izgradnja solitera bi infrastrukturno, prostorno i vizuelno narušila Blok pet kao jedinstvenu arhitektonsku cjelinu”, kazao je Rakčević

2164 PREGLEDI 47 KOMENTARA

Luka Rakčević

AUTOR: Borko Ždero

FOTO: LUKA ŽEKOVIĆ

Slika 26. Inicijative političkih partija. Izvor: www.vijesti.me

Jedan od, takoreći postignutih, rezultata višemjesečnog prisustva u medijima i aktiviranja svih struktura na temu gradnje u Bloku 5, jeste i načelno obećanje gradonačelnika da za vrijeme njegovog mandata (sadašnji mandat ističe za par mjeseci) neće biti izgradnje nikakvih objekata na uglu Bloka 5 (slika 27). Šta će se poslije toga desiti ostaje da se vidi, ali atmosfera u društvu postignuta aktivnostima u ovom projektu obećava da su građani spremni da se aktiviraju i izbore za svoja prava.

Pored konvencionalnih medija, veliku zaslugu u čitavom procesu ima postojanje društvenih mreža, koje su danas postale jedno od glavnih kanala komunikacije. Osim toga, tu su i razni portali na internetu, preko kojih se informacije i sadržaji plasiraju velikom broju korisnika nezavisno od teritorijalnog ograničenja.

"U MANDATU OVE VLASTI" 28.7.2017 13:18

Stijepović: Na prostoru Bloka V neće biti gradnje solitera "Milenijum"

Skupština Glavnog grada odbila je da se na današnjoj sjednici raspravlja o inicijativi GP URA za stavljanje van pravne snage odluke o izmjenama i dopunama DUP-a "Blok 5 - dio" i brisanje solitera "Milenijum" iz planske dokumentacije

1365 PREGLEDA 10 KOMENTARA

Slavoljub Stijepović

Društvo

KANA apeluje da zelenilo ne bude zamijenjeno soliterom

0 18/11/2017 22:09 Izvor: CDM

Udruženje arhitekata Kana pohvalilo je Glavni grad zbog relativno brze reakcije betoniranja određenih pravaca Bloku pet iako se svi ne podudaraju s njihovom studijom.

Oni su ovo saopštili na Tribini "Zamislimo bolji blok". "Zahtjevamo da Glavni grad posveti više pažnje uređenju te zelene površine dodatnim zelenilom i trgom ili igraalištem kao što su građani u istraživanju zahtjevali, kako se ne bi za par godina taj prostor oplemenjivao novim soliterom" rekla je Milica Vujošević predstavnica udruženja arhitekata KANA.

Slika 27. Obećanje političara.

Izvor: www.vijesti.me

Slika 28. Poruka sa tribine.

Izvor: www.cdm.me

Informacije o ovom projektu prenošene su i u stručnim krugovima i časopisima u regionu, ali prije svega lokalno djelovanje posredstvom lokalnih medija i društvenih mreža usmjereni na ciljne grupe dalo je konkretne rezultate.

6. Analiza postojećih i željenih linija pješačkog kretanja u Bloku 5

Sonja Dragović

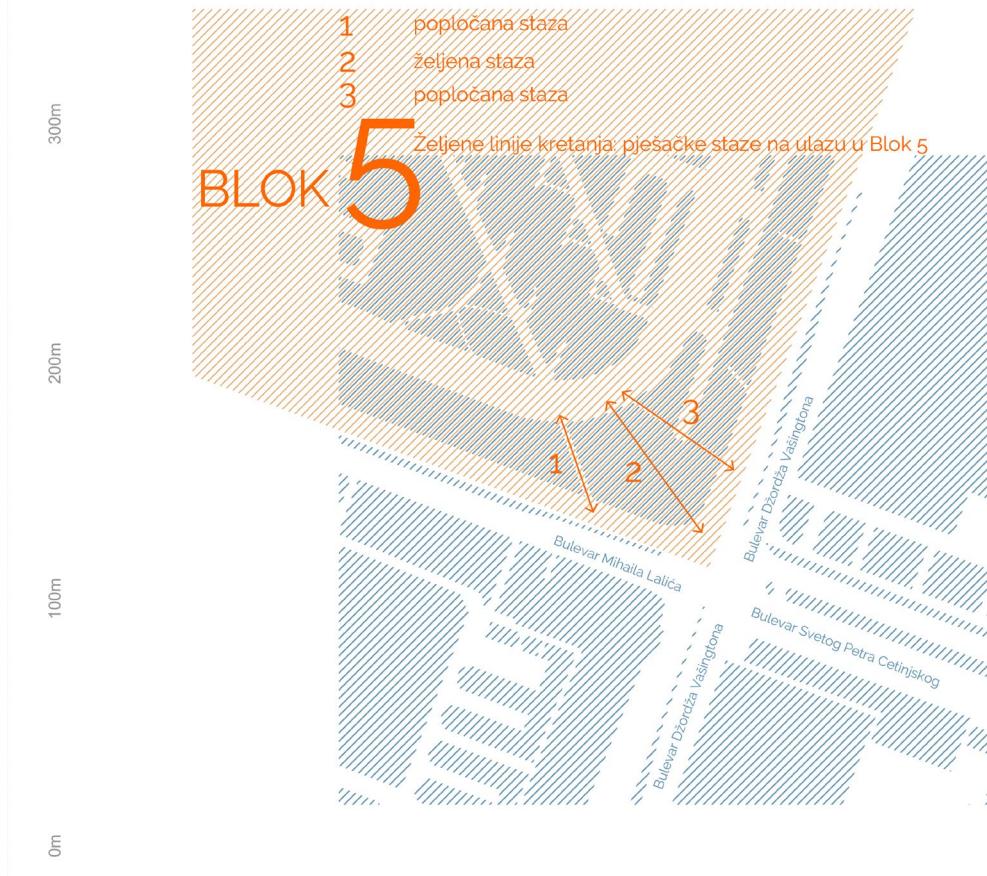
S obzirom na to da se na uglu Bulevara Mihajla Lalića i Bulevara Džordža Vašingtona trenutno nalazi zelena površina koju bi trebalo bolje uređiti, što je dokazano i rezultatima ankete građana, udruženju KANA priključilo se strukovno udruženje ArhKomuna – Centar za arhitekturu i kulturu, sa ciljem sagledavanja načina za njeno uređenje. Analizirani su načini na koji se ovaj prostor koristi, kako bi buduća rješenja podržavala sadašnju upotrebu i vodila ka razvoju prepoznatljivog mjesta na kom, i oko kog, bi zajednica mogla da se okupi i poveže. Ova aktivnost sprovedena je sa ciljem da se skrene pažnja na vrijednost ove urbane cjeline, ohrabri građansko učešće u procesima donošenja odluka o budućim planovima za ovo područje, i doprinese kvalitetu zajedničkih prostora kroz kreativne intervencije.

Posmatrani prostor prepoznat je kao prevashodno tranzitna zona, sa jasno prepoznatljivim željenim linijama pješačkog kretanja koje su „ucrtane“ – ne urbanističkim planom, već čestom upotreboru korisnika prostora – i smještene između „zvaničnih“, popločanih pješačkih staza. Ove željene linije jasno pokazuju putanje koje značajan broj pješaka svakodnevno koristi, dokazujući time da upravo ovi pravci na najbolji način povezuju bulevarе koji okružuju Blok 5, sa pojedinim djelovima naselja. One su rezultat pasivnog, a ipak jasno vidljivog i djelotvornog učešća korisnika javnog prostora u njegovom oblikovanju: samim svojim kretanjem, pješaci biraju i ujedno stvaraju prostor po svojoj mjeri.

Koncept željenih linija potiče od francuskog filozofa Gastona Bašlara, koji je u knjizi „Poetika prostora,“ objavljenoj 1958. godine, pisao o ljudskoj tendenciji da stvori putanje između dvije tačke. U želji da se naglasi značaj uvažavanja ovog korisničkog iskustva u planiranju i izgradnji pješačkih staza, pristupilo se prikupljanju tačnih podataka koji bi bili pretočeni u konkretan plan izrade popločane staze.

Odarvana su dva sunčana jesenja dana i termini u trajanju od po dva sata. Izdvojena su tri pješačka pravca. Brojevima 1 i 3 označene su „zvanične“ putanje, opremljene betonskim pločama, koje vode iz Bloka 5 ka Bulevaru

Mihaila Lalića i Bulevaru Džordža Vašingtona, redom (slika 29). Preostala putanja, označena brojem 2, predstavlja stazu formiranu čestim pješačkim kretanjem – željenu liniju koja ujedno predstavlja i najzgodniji način da se sa raskrsnice dva bulevara stigne do Bloka 5, ali koja nije ni na koji način opremljena za pješačko kretanje.

Slika 29. Željene linije kretanja - pješačke staze - na ulazu u Blok 5. Autorka: Marija Čaćić

Osmišljen je metod detaljnog praćenja i bilježenja broja pješaka koji su prošli kroz ovaj prostor u toku određenog vremenskog perioda. Termini posmatranja izabrani su tako da odgovaraju očekivanim gužvama u pješačkom saobraćaju: kretanje je praćeno u nedjelju, u periodu od 11 do 13 sati, i u utorak, u periodu od 8 do 10 sati.

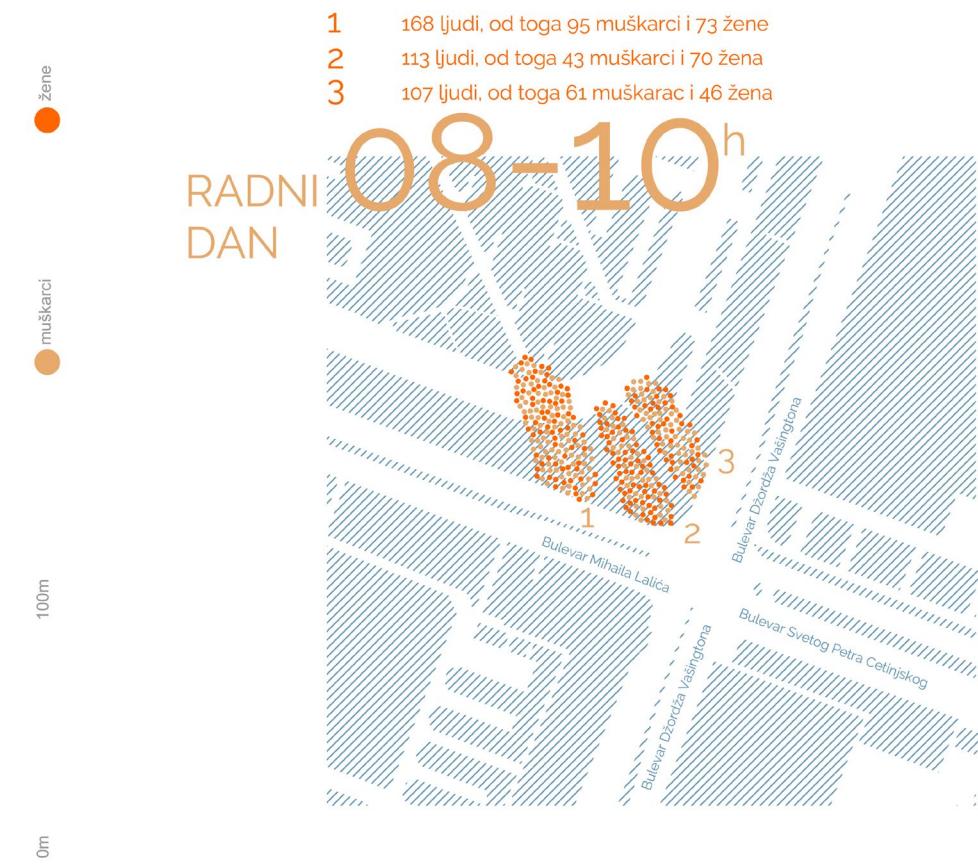

Slika 30. Rezultati praćenja kretanja pješaka vikendom. Autorka: Marija Ćaćić

Rezultati mjerenja potvrdili su pretpostavke: stanovništvo ugao koji je posmatran koristi kao prostor za prolaz, i značajan dio pješačkog saobraćaja odvija se na putanji 2 koja nije označena niti opremljena za ovu namjenu. Detaljan pregled rezultata dat je u tabeli ispod, a grafički prikazi na slikama 30 i 31.

Analiza rezultata pokazala je i to da ovaj ugao, osim tranzitne, može imati i ulogu prostora za zadržavanje, odmor i zabavu. Pojedini prolaznici su zastali na zelenoj površini da bi posmatrali biljke, igrali se sa kućnim ljubimcima, ili ubrali cvijeće za djecu (slika 32).

Dan	Broj pješaka	Putanja 1	Putanja 2	Putanja 3	Ukupno
	Ukupno	179	94	170	443
Nedjelja	Muškarci	101	60	108	269
	Žene	78	34	62	174
	Ukupno	168	113	107	388
Utorak	Muškarci	95	43	61	199
	Žene	73	70	46	189

Slika 31. Rezultati praćenja kretanja pješaka radnim danom. Autorka: Marija Ćačić

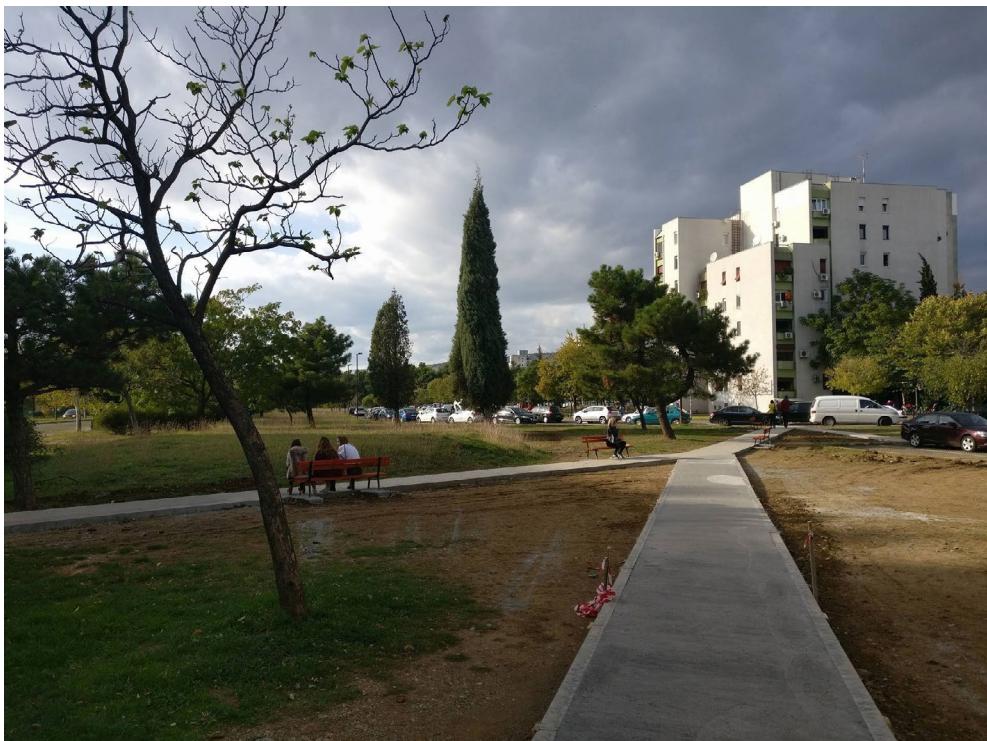
Ovi primjeri neočekivanih načina za korišćenje prostora koji često doživljavamo kao zapušten, i kojem dodjeljujemo isključivo tranzitnu funkciju, dobar su prilog zahtjevima za bolje opremljene i uredene javne površine i parkova koje su gradani Bloka 5 već iznijeli u anketi. Svojim kretanjem, ponašanjem i načinom na koji koriste javni prostor građani već iskazuju želje i očekivanja od planera i donosilaca odluka. Tu se može naslutiti početak procesa participativnog planiranja, za čiji je uspješan razvoj važno da donosioci odluka prepoznaju, analiziraju i uvaže poruke koje građani kreiraju djelovanjem u prostoru. Sa druge strane, neophodno je da građani postanu aktivn(i)ji u procesu razvijanja alata za učešće u procesima planiranja kako bi se od željenih linija stiglo do grada kakvog želimo.

Planirani nastavak ovog istraživanja bio je konkretni zahvat u prostoru, u okviru kog bi putanja označena brojem 2 bila popločana i tako opremljena za lakše i prijatnije pješačko kretanje u kišnim mjesecima. Međutim, ovaj poduhvat preduhitrile su službe Glavnog grada, koje su nedugo nakon ove analize – bez uvida u njene rezultate – na ovom prostoru izlile nekoliko betonskih staza i postavile drvene klupe (slika 33).

Slika 32. Staza koju građani najintenzivnije koriste. Autorka: Sonja Dragović

Mada se nova pješačka staza ne podudara sasvim sa preporukama ovog istraživanja, intervencija Glavnog grada je u svakom slučaju za pohvalu: osim što su staze najvećim dijelom postavljene u skladu sa postojećim željenim linijama kretanja, ovim je ispoštovana želja korisnika prostora – iskazana kroz anketu KANA – da na uglu dva bulevara dobiju pješačku zonu, a ne novi stambeno-poslovni obekat. Ostaje nuda da će prostorna analiza, razmatranje želja korisnika prostora i ohrabrvanje građana na aktivno učešće postati redovne prakse u procesima planiranja i uređenja Podgorice.

Slika 33. Izvedene staze na prilazu Bloku 5. Autorka: Sonja Dragović

7 Zaključak

Ova knjiga predstavlja rezultate višemjesečnog rada na istraživanju i analizi planiranja i uređenja Bloka 5 u Podgorici, kako sa aspekta planske dokumentacije, tako i sa aspekta učešća javnosti u pitanjima od javnog značaja.

U dosadašnjim procesima izrade planova, građani su, po pravilu, bili najslabije zastupljena strana, kako uslijed sopstvene niske svijesti o značaju učešća u odlučivanju o gradskom prostoru, tako i uslijed nedovoljnog, najčešće samo formalnog informisanja od strane naručilaca planova. Istovremeno, djelovanje planera-urbanista, svodi se uglavnom na povlađivanje interesima investitora sa jedne strane, i netransparentan odnos prema interesima građana s druge strane. Strukovna udruženja i stručna tijela oglašavaju se veoma rijetko, uglavnom samo onda kada se planiraju radikalne intervencije u prostoru.

Iako su prethodno učešće javnosti i javna rasprava načelno definisani važećom regulativom, u praksi se ovi procesi ne odvijaju dovoljno transparentno i ne teži se potpunom postizanju konsenzusa među učesnicima sa suprotstavljenim stavovima. Samim tim ni odluke nisu donesene na zadovoljstvo svih učesnika. Anketiranje građana, javne tribine i studije koje su sprovedene u okviru ovog projekta mogu da posluže kao pozitivan primjer načina za uključivanje javnosti. Participacija javnosti u ranim fazama izrade plana i u pitanjima od opštег interesa neophodno je da postane obavezna praksa naručioca planskog dokumenta, a ne samo slovo na papiru.

Kratkoročni rezultati postignuti ovim projektom su informisanost građana Bloka 5 o detaljima izrade detaljnog urbanističkog plana, participacija građana u pitanjima od javnog interesa, provjera spremnosti lokalne uprave da djeluje u skladu sa zahtjevima građana, ispitivanje pristupa za participativno donošenje odluka o prostoru, i uspostavljanje komunikacije između aktera. Dugoročni rezultati projekta su povećanje senzibilnosti nadležnih institucija i građana u vezi sa pitanjima planiranja i uređenja prostora i podsticanje na promjenu načina izrade planova i donošenje odluka o prostoru.

Ova publikacija može da posluži kao relevantna predloška ne samo za izradu plana, nego i za koncipiranje programskog zadatka. Model koji se formira na slučaju Bloka 5 sastoji se iz sljedećih faza:

- 1) **Komunikacija** - informisanje građana i interesnih grupa o izradi plana (putem medija, elektronskim putem, putem društvenih mreža i dopisa na kućnu adresu, na sastancima u prostorijama mjesnih zajednica);

- 2) **Participacija** - ispitivanje potreba i želja najšireg spektra zainteresovanih korisnika prostora (kroz radionice, ankete, on-line ankete); uskladivanje interesa i izrada nekoliko scenarija;
- 3) **Kolaboracija** - utvrđivanje kriterijuma za donošenje odluke o konačnom planskom rješenju (kroz diskusiju) i dogovor o najviše preferiranoj opciji koja će biti usvojena na bilo koji dogovoren način (konsenzusom, glasanjem ili na drugi dogovoreni način).

U ovom pristupu, neophodno je postojanje neutralnog moderatora koji ima zadatak da obezbijedi priyatnu razmjenu informacija kroz diskusiju, i da kontrolise kvalitet informacija radi dostizanja legitimne odluke. KANA je u ovom projektu pokušala da bude neutralni moderator između svih aktera u procesu izrade i usvajanja plana - institucija sistema, građana, investitora, struke, NVO sektora, ali se diskusija odvijala bez direknog prisustva predstavnika lokalne uprave i investitora. Ovo, međutim, ne znači da ova dva aktera nisu posredno učestvovali u procesu. Lokalna uprava je odreagovala na zahtjeve građana djelimičnim i privremenim akcijama, a investitori su stekli predstavu o stavu javnosti o gradnji na predmetnom prostoru, što može uticati na promjenu njihove odluke o gradnji. Ovakav rezultat se u datim okolnostima može smatrati uspješnim, iako je za dostizanje potpune saglasnosti potrebno da svi akteri zajedno učestvuju u diskusiji.

Ovakav pristup izradi planskog dokumenta, koji podrazumijeva ispitivanje različitih stavova i diskusiju sa ciljem dostizanja zajedničkog dogovora karakteristika je savremenih pristupa planiranju u zemljama razvijene demokratije: kolaborativno-komunikativnog i deliberativnog pristupa. Budući da se novim Zakonom o planiranju prostora i izgradnjи objekata u praksi vraća centralizovani pristup planiranju, ostaje da se vidi da li će i koliko uspješno građani, stanovnici i korisnici prostora uspjeti da se izbore za svoje i javne interese.

U ovom istraživanju potvrđene su polazne prepostavke da su građani zainteresovani za učešće u planiranju prostora i da je moguće ostvarivanje javnog interesa u planiranju prostora u Crnoj Gori. Interesovanje građana potvrđeno je kroz veliki odziv ispitanika u anketiranju i kroz aktiviranje građana i političkih partija (koje čine izabrani predstavnici građana) u ostvarenju javnog interesa. U krajnjem ishodu, ostvaren je mali rezultat u vidu obećanja gradonačelnika da gradnje solitera neće biti i u vidu izvođenja betonske staze na mjestu planiralnom za soliter, što nije garancija da se gradnji neće pristupiti u budućnosti. Međutim, mnogo veći rezultat postignut je aktiviranjem građana i formiranjem kolektivnog duha zajedništva, očuvanja i uređenja prostora, što je preduslov koji na duže staze može voditi ka ostvarenju zajedničkih ciljeva.

Conclusion

This book presents the results of the research and analysis of the planning of Block 5 in Podgorica, both from the perspective of the planning documentation and public participation in decision making of public matters.

The citizens have been the weakest stakeholder in the planning processes so far, due to their own low awareness on the importance of participation in decision-making on the urban area issues, as well as due to insufficient, usually only formal informing by the authorities and planners. At the same time, the acting of planners is mainly based on the interests of major investors on the one hand, and on a non-transparent attitude towards the citizens on the other. Professional associations speak up very rarely, mostly only when the radical interventions are being planned.

Although early public participation and public debate are generally defined by the regulations, these processes in practice are not transparent enough and do not strive to achieve full consensus among participants with opposing attitudes. Consequently, decisions are not brought to the satisfaction of all participants. Citizens' surveys, public tribunes and studies conducted within this project can serve as a positive example of public engagement. Participation of the public in the early stages of the planning, and in the matters of general interest, is necessary to become the obligatory practice for the contracting authorities, and not just a letter on the paper.

The short-term results achieved by this project are the informing of the citizens of Block 5 on the urban planning details, citizens' participation in issues of public interest, examining the readiness of the local government to act in accordance with citizens' demands, examining the approach for participatory decision making, and establishing communication between stakeholders. The long-term results of the project are to increase the sensitivity of the competent institutions and citizens in relation to planning issues and to encourage changes in the urban planning approach and decision making. This publication can serve as a template not only for the making of the plan, but also for drafting the program for the plan. The model that is formed in the case of Block 5 consists of the following phases:

- 1) **Communication** - informing citizens and stakeholders about the development of the plan (through the media, electronically, through social networks and letters to the home address, at meetings in local communities);

2) Participation – collecting the demands of all interested parties and space users (through workshops, surveys, on-line surveys); harmonization of interests and creation of several scenarios;

3) Collaboration - determining the criteria for deciding on the final solution (through discussion) and agreeing on the most preferred option that will be adopted in any agreed manner (by consensus, voting or otherwise agreed).

This approach requires a neutral moderator who has the task of providing a pleasant exchange of information through discussion, and to control the quality of information in order to reach a legitimate decision. In this project, KANA tried to be a neutral moderator between all stakeholders in the process of drafting and adopting the plan – public authorities, citizens, investors, professionals, NGO sector, but the discussion took place without the direct participation of the local authorities and investors. However, this does not mean that these two stakeholders did not indirectly participate in the process. The local authorities responded to the demands of citizens by partial and temporary solutions, and investors have gained an insight on the public's attitude about the construction in the given area, which can influence their decision on construction. Such a result can be considered a success in current circumstances, although it is necessary for all stakeholders to participate in the discussion, in order to achieve full compliance.

The approach to urban planning that contains discussion and examination of various demands in order to reach a common understanding, is a feature of contemporary planning approaches in the developed democracy countries: a collaborative-communicative and deliberative approaches. Since the new Law on Spatial Planning and Construction of Buildings brings back the centralized planning approach, it remains to be seen whether and how successfully will citizens, residents and space users succeed in competing for their own and public interests.

This research confirms the initial hypothesis that citizens are interested in participating in urban planning and that it is possible to satisfy public interest in the planning practice in Montenegro. Citizens' interest is confirmed through the large number of participants in the survey and through the activation of citizens and political parties (which are elected representatives of the citizens), in the realization of public interest. In the end, a small result was achieved in the form of a promise by the Mayor that there won't be a construction of any skyscraper, and in the form of the concrete pathway at the site planned for the building, which is not a guarantee that the construction will not take place in the future. However, a much greater result was achieved by activating citizens and forming a collective spirit of community, preservation and spatial planning, which is prerequisite that can lead to the achievement of common goals in the long run.

Literatura

Poglavlje 1

Bojović, M. (2015). Stanovanje kao kulturni akt, O otvorenoj zgradbi, ulozi Arhitekte i Korisnika, *Pogled*, jul, str. 75,

Izmjene i dopune detaljnog urbanističkog plana Blok 5 – dio. (2012). 2.3. Analiza kontaktnog područja i međusobni uticaji, Službeni list CG – opštinski propisi, 41/12. str. 13.

Radević, S. K. (1981). Tendencije i pojave u arhitekturi Crne Gore, *Arhitekura*, Zagreb 178+9. str. 22

Poglavlje 3

Izmjene i dopune detaljnog urbanističkog plana Blok 5 – dio. (2012). 2.2. Izvod iz postojeće planske dokumentacije, Službeni list CG – opštinski propisi, 41/12. str. 13.

Izvještaj o stanju uređenja prostora Glavnog grada za 2015. godinu, 29. decembar 2015. godine, Skupština Glavnog grada Podgorice (Službeni list Crne Gore – Opštinski propisi, Broj 5/2016)

Izvještaj o stanju uređenja prostora Glavnog grada za 2016. godinu, 22. decembar 2016. godine, Skupština Glavnog grada Podgorice (Službeni list Crne Gore – Opštinski propisi, Broj 51/2016)

Odluka o izradi Detaljnog urbanistički plana „Blok 5 – dio”, izmjene i dopune, 17. jun 2015.

Portal javnih nabavki <http://portal.ujn.gov.me>

Program uređenja prostora za 2017. godinu, 28. februar 2017. godine, Skupština Glavnog grada Podgorice (Službeni list Crne Gore – Opštinski propisi, Broj 8/2017)

Poglavlje 4

CitizenLab <http://demo.citizenlab.com/>

Design District Zagreb <http://www.designdistrict.hr/>

Gradologija <http://www.gradologija.ba/>

Ko gradi grad <http://www.kogradograd.org/>

Miessen, M. (2010). *The Nightmare of Participation*. Sternberg Press.

Radio Slobodna Evropa. (2016). Video „Gradansko proljeće na Balkanu“. Preuzeto 10.06.2016. sa: <https://www.slobodnaevropa.org/a/gradjansko-prolece-balkana/27790932.html>

UN. (2015). 2030 Agenda for Sustainable Development (Agenda za održivi razvoj do 2030. godine) - donosi 17 Ciljeva Održivog Razvoja, od kojih je Revitalizacija globalnog partnerstva za održivi razvoj ključna za razvijanje zdravog odnosa na relaciji vlada – privatni sektor – civilno društvo.

Upmeyer, B. (2016). Distributing Power: Jeremy Till on the Complex Necessity of Participatory Urbanism. *MONU Magazine*, 18 Feb 2016. Preuzeto 10.06.2016. sa: <https://www.archdaily.com/782319/distributing-power-jeremy-till-on-the-complex-necessity-of-participatory-urbanism/> > ISSN 0719-8884

Poglavlje 5

Cohen, J. (2006). Deliberation and Democratic Legitimacy. U: Hamlin, A., Petit, P. (ur.) *The Good Polity: Normative Analyses of the State*. Malden, MA: Blackwell, str. 67-92.

Healey, P. (1991). Debates in planning through. U: Thomas, H., Healey, P. (ur.), *Dilemmas in Planning Practice*. Aldershot: Avebury Technical: str. 115-146.

Healey, P., Khakee, A., Motte, A., Needham, B., ur. (1997). *Making Strategic Spatial Plans: Innovation in Europe*. London: University College London Press.

Healey, P. (1998). Building institutional capacity through collaborative approaches to urban planning. *Environment and Planning A*, 30 (9): str. 1531-1546.

Innes, J. E. (1996). Planning through consensus building: A new view of the comprehensive planning ideal. *Journal of the American Planning Association*, br. 62 (4), str. 460-472.

Lazarević Bajec, N. (2009). Rational or collaborative model of urban planning in Serbia: institutional limitations. *Serbian Architectural Journal*, br. 1, str. 81-106.

List, C. (2007). *Deliberation and agreement*. U: Rosenberg, W. S. (ur.) *Deliberation, Participation and democracy: can the people govern?* London: Palgrave Macmillan, str. 64-81

Perić, A. (2013). *Uloga urbanističkog planiranja u procesu regeneracije braunfeld lokacija* (doktorska disertacija). Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.

Perić, A. (2016). *The Evolution of Planning Thought in Serbia: Can Planning be 'Resilient' to the Transitional Challenges?* U: Hein, C. (ur.), *History-Urbanism-Resilience – proceedings of the 17th International Planning History Society Conference, 17th – 21st July 2016*. Delft: TU Delft Open, vol.7, str. 181-193.

Perić, A. Miljuš, M. (2017). *Spatial and Urban Planning in Serbia: A Look Through the Lens of Deliberative Approach*. *Spatium*, br. 37, jun 2017, str. 49-57.

Vučinić, Ž. (2017). Stijepović: Na prostoru Bloka V neće biti gradnje solitera "Milenijum". Preuzeto 28.07.2017. sa: <http://www.vijesti.me/vijesti/stijepovic-na-prostoru-bloka-v-nece-bititi-gradnje-solitera-milenijum-948317>

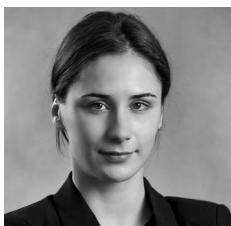
Zakon o planiranju prostora i izgradnji objekata. (2017). *Službeni list Crne Gore*, br. 64/2017.

Biografije autora

Dr Milica Vujošević, mast. inž. arh., diplomirala je na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, smjer Urbanizam, a doktorirala na istom fakultetu na smjeru Tehnologije u arhitekturi i bioklimatska i ekološka arhitektura. Bavi se stručnim, naučnim i praktičnim radom. Polja istraživanja su održivi razvoj, energetska efikasnost i tehnologije u arhitekturi. Autor/koautor je preko dvadeset radova objavljenih u naučnim časopisima i monografijama i preko petnaest radova objavljenih u stručnim časopisima. Pored toga, radila je na preko deset idejnih i glavnih projekata i arhitektonskih konkursa; učestvovala je na naučnim projektima i kao saradnik u nastavi na univerzitetu; saradnik je Evropske komisije na ocjeni projekata u oblasti istraživanja i inovacija.

Kontakt: milicavujosevic@yahoo.com

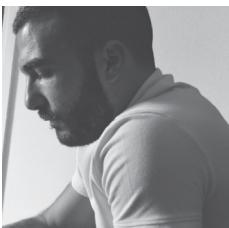
MSc. Jelena Rabrenović, Spec. Sci. Arh., završila je osnovne, specijalističke i magistarske studije na Arhitektonskom fakultetu u Podgorici. Saradivala je na više urbanističkih i arhitektonskih projekata u Crnoj Gori i radila kao saradnik u nastavi na Univerzitetu Crne Gore - Arhitektonskom fakultetu u Podgorici. U svojoj magistarskoj tezi bavila se istraživanjem virtuelnog prostora u funkciji promjene paradigme urbanističkog istraživanja. Učestvovala je na brojnim konferencijama na teme arhitekture, urbanizma i građanske participacije u zemlji i inostranstvu. Tokom studija bila je osnivač ili član više NVO-a i neformalnih udruženja poput BEST (Board of European Students of Technology), neformalno udruženje Gradio.me, NVO KANA / ko ako ne arhitekt. Licencirani je arhitekt i član je Inženjerske komore Crne Gore.

Kontakt: monohromija@gmail.com

MSc. Sonja Dragović, diplomirala je na Ekonomskom fakultetu u Podgorici 2012. godine, a magistarske studije iz oblasti urbanizma završila na *Université libre de Bruxelles* 2015, nakon dvogodišnjeg programa studija i prakse na univerzitetima u Briselu, Beču, Kopenhagenu i Madridu. Bavi se analizom i osmišljavanjem načina na koje samoorganizovane zajednice mogu poboljšati javni gradski prostor i aktivnije učestvovati u oblikovanju tog prostora.

Kontakt: sonjadragovic@yahoo.com

Ivan Jovićević, mast. inž. arh., diplomirao je na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, 2015. godine. Od novembra 2015. godine bavi se arhitektonskom praksom. Učestvovao je na izradi velikog broja idejnih rješenja, idejnih i glavnih projekata za stambene, poslovne, industrijske i javne objekte. Piše i objavljuje stručne tekstove i kritike iz oblasti arhitekture u časopisima i na svom blogu. Jedan je od osnivača udruženja arhitekata KANA / ko ako ne arhitekt koje se bavi zaštitom graditeljskog nasljeđa u Crnoj Gori. Učestvovao je na nekoliko internacionalnih urbanističko-arhitektonskih konkursa.

Kontakt: ivanjovicevic33@gmail.com

Authors' biographies

Dr Milica Vujošević, M. Arch., graduated from the Faculty of Architecture, University of Belgrade, with major in Urbanism, and received her PhD from the same faculty in the field of Technology in Architecture and Eco Architecture. She performs professional, scientific and practical work. Her fields of research interests are sustainable development, energy efficiency and architectural technology. She is the author/co-author of over twenty papers published in scientific journals and monographs and over fifteen papers published in professional journals. In addition, she worked on over ten conceptual and complete design projects and architectural competitions; she participated in scientific projects and worked as a teaching fellow at the university; and she assists the European Commission in the evaluation of research and innovation projects.

Contact: milicavujosevic@yahoo.com

MSc. Jelena Rabrenović, Spec. Sci. Arch., completed Bachelor, Specialist and Master studies at the Faculty of Architecture in Podgorica. She worked on several urban and architectural projects in Montenegro, and she worked as a teaching assistant at the University of Montenegro - Faculty of Architecture in Podgorica. In her Master's thesis, she examined the virtual space in the function of changing the paradigm of urban research. She participated in numerous conferences on the topics of architecture, urbanism and civic participation in the country and abroad. During the studies she was the founder or member of several NGOs and informal associations, such as BEST (Board of European Students of Technology), informal association Gradio.me, and KANA / ko ako ne arhitekt. She is the licensed architect and a member of the Montenegro Chamber of Engineers.

Contact: monohromija@gmail.com

MSc. Sonja Dragović, graduated from the Faculty of Economics in Podgorica in 2012 and completed her Master's Degree in Urbanism at the Université libre de Bruxelles in 2015, following a two-year program of study and practice at universities in Brussels, Vienna, Copenhagen and Madrid. She deals with the analysis and the development of the way in which the self-organized communities can improve the public urban space and participate more actively in the design of this space.

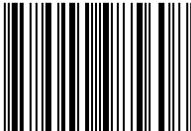
Contact: sonjadragovic@yahoo.com

Ivan Jovićević, M. Arch., graduated from the Faculty of Architecture, University of Belgrade in 2015. Since November 2015, he has been working in architectural practice. He participated in the development of a large number of conceptual and complete design projects for residential, commercial, industrial and public buildings. He writes and publishes professional articles and critiques in the field of architecture in magazines and on his own blog. He is one of the founders of the architectural association KANA / ko ako ne arhitekt that deals with the protection of the architectural heritage in Montenegro. He participated in several international urban and architectural competitions.

Contact: ivanjovicevic33@gmail.com

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna biblioteka Crne Gore, Cetinje
ISBN 978-9940-9856-0-8
COBISS.CG-ID 34493456

ISBN 978-9940-9856-0-8

9 "789940"985608">

